واریلیق

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور

ایکینجی دؤنم، سایی (3)41, 2025

واریق

VARLIQ

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ

ایکینجی دؤنم، سایی (3)41 :2025
دوره دوم، شماره (3)41 :2025

قوروجو / موسس
مرحوم پروفسور دوکتور جواد هیئت

صاحیبی و باش ادیتورو / صاحب امتیاز و سردبیر
دوکتور محمدرضا هیئت

یازیشما آدرسی / آدرس مکاتبه
آنکارا اونیورسیته‌سی، دیل و تاریخ- جوغرافیا فاکولته‌سی، صحیّه، آنکارا
ایمیل
varliqdergisi@gmail.com; varliq@varliq.org
وب
www.varliq.org
مطبعه
استپ دیجیتال
ISSN
2149-7257

یایین قورولو / شورای نویسندگان

حسن مجیدزاده (ساوالان)، کریم مشروطه‌چی (سؤنمز)، اسماعیل هادی، حسن راشدی، علیرضا صرافی، حیدر بیات، اکبر آزاد، حسین محمدخانی (گونئیلی)، دوکتور آتا شاهد، عباس شادمند، دوکتور عماد حضرتی، دوکتور توغرول آتابای، محمدرضا قوچی، دوچنت دوکتور پروانه ممدلی، ابراهیم رمضانی، دوکتور ابراهیم آریقان ، مرتضی حسینی

دیل ادیتورلاری / ویراستارهای زبان

دوکتور محمدرضا هیئت (تورکجه-فارسجا)
دریا اربیرسین (اینگیلیزجه)
پروفسور دوکتور گولسوم کیللی (روسجا)

تاساریم

عباس شادمند

وب و تکنیک ایشلر

دوکتور عماد حضرتی

بیلیم قورولو / مشاوران علمی

(آلفابتیک)

مرحوم دوکتور عارف آجال‌اوغلو
یئدی‌تپه اونیورسیته‌سی، آنتروپولوژی بؤلومو
ایستانبول/تورکیه

پروفسور دوکتور یاووز آق‌پینار
اگه اونیورسیته‌سی، تورک دیلی وادبیاتی بؤلومو
ایزمیر/تورکیه

پروفسور دوکتور گولشن سیحان آلیشیق
مارمارا اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو
ایستانبول/تورکیه

پروفسور دوکتور نوشابه آراسلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، ادبیات انستیتوسو
باکی/آذربایجان

دوچنت دوکتور عبدالقدیر آتیجی
قیرقلار ائلی اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، قیرقلار ائلی/تورکیه

پروفسور دوکتور ملک اردم
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لر ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور ف. سما باروتجو اؤز اؤندر
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو باشقانی، آنکارا/تورکیه

آکادمیک مختار ایمانوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فولکلور انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور صمد بایرامزاده
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، گونئی آذربایجان شعبه‌سی مودورو
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور سونل بوسنالی
نامیق کمال اونیورسیته‌سی، فرانسیز دیلی و ادبیاتی بؤلومو، تکیرداغ/تورکیه

دوکتور بهروز بیگ‌بابایی
علامه طباطبایی اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، تهران/ایران

پروفسور دوکتور غضنفر پاشایف
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا ادبیات انستیتوسو، باش علمی ایشچی، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور نظامی جعفروف
آذربایجان‌دا آتاتورک آراشدیرما مرکزی‌نین دیکتورو؛ باکی دؤلت اونیورسیته‌سی دیلچیلیک بؤلومو باشقانی، باکی/آذربایجان

دوکتور محی‌الدین چلیک
اینؤنو اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو مالاتیا/تورکیه

دوچنت دوکتور عبدالقدیر آتیجی
قیرقلار ائلی اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، قیرقلار ائلی/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور عیسی حبیب‌بگلی
آذربایجان علملر آکادمیسی باشقانی
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور رافائل حسینوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا آذربایجان ادبیات موزه‌سی دیرکتورو، باکی/
آذربایجان

پروفسور دوکتور محمد صالح راسخ
بلخ اونیورسیته‌سی، دیل و ادبیات فاکولته‌سی، دری دیلی و ادبیاتی بؤلومو، بلخ/افغانستان

پروفسور دوکتور اکرم رحیملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، گونئی آذربایجان شعبه‌سی
باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور آصیف روستملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدین ادبیات انستیتوسو، پوبلیسیستیکا شعبه‌سی مودورو
باکی/آذربایجان

دوچنت دوکتور سلجان ساغلیق شاهین
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور محمود ساری‌قایا
اخی ائورن اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو، قیرشهیر/تورکیه

پروفسور دوکتور یالچین ساری‌قایا
گیره‌سون اونیورسیته‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، گیره‌سون/تورکیه

پروفسور دوکتور بئردی ساری‌یف
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوکتور سعادت شیخی‌یوا
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، باکی/آآذربایجان

پروفسور دوکتور علی عسکر
قارابوک اونیورسیته‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر بؤلومو، قارابوک/تورکیه

پروفسور دوکتور رامیز عسکر
باکی دؤلت اونیورسیته‌سی، تورک خالقلاری ادبیاتلاری کافئدرا مودورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور افضل‌الدین عسگروف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فولکلور انستیتوسو، تورک خالقلاری فولکلورو شعبه مودورو، باکی/ آذربایجان

دوکتور شفق علی‌بگلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا آذربایجان ادبیات موزه‌سی، اولوسلار آراسی ایلیشکیلر شعبه‌سی مودورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور حسین قاراملیکلی
قارابوک اونیورسیته‌سی، اقتصاد بؤلومو، قارابوک/ تورکیه

دوکتور علیرضا قوچی
آرکئولوق، آنکارا/تورکیه

دوکتور گولجان قیزیل‌اؤزن
اینؤنو اونیورسیته‌سی، تورک دیلی و ادبیاتی بؤلومو مالاتیا/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور تیمور کریملی
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

دوچنت دوکتور پاشا کریموف
آذربایجان علملر آکادمیسی، فضولی آدینا الیازمالار انستیتوسو، علمی ایشلر اوزره دیرکتور معاونی، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور گولسوم کیللی ییلماز
آنکارا اونیورسیته‌سی، چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومو، آنکارا/تورکیه

دوچنت دوکتور سایمه سلنگا گؤک‌گؤز
حاجت‌تپه اونیورسیته‌سی، آتاتورک ایلکه‌لری و انقلاب تاریخی انستیتوسو، آنکارا/تورکیه

پروفسور دوکتور ابراهیم ماراش
آنکارا اونیورسیته‌سی، فلسفه و دین بیلیملری بؤلومو، اسلام فلسفه‌سی آنابیلیم دالی، تورک دوشونجه تاریخی بیلیم دالی، آنکارا/تورکیه

آکادمیک پروفسور دوکتور یعقوب محمودوف
آذربایجان علملر آکادمیسی، عباسقولو اقا باگیخانوف آدینا تاریخ انستیتوسو دیرکتورو، باکی/ آذربایجان

پروفسور دوکتور ودادی مصطفی‌یف
آذربایجان علملر آکادمیسی، دوغو بیلیملری انستیتوسو، ایران تاریخی و اقتصادیاتی شعبه‌سی مودورو، باکی/آذربایجان

دوکتور توحید ملک‌زاده
اورمیه آزاد اسلام اونیورسیته‌سی، اورمیه/ایران

پروفسور دوکتور نادر ممدلی
آذربایجان علملر آکادمیسی، نظامی آدینا دیلچیلیک انستیتوسو دیرکتورو، باکی/آذربایجان

پروفسور دوکتور اورحان یازیجی
اینؤنو اونیورسیته‌سی، یئنی چاغ تاریخی آنابیلیم دالی باشقانی، مالاتیا/تورکیه

جلیل یعقوب‌زاده
دؤلت یؤنتیمی اوزمانی، آراشدیرماجی، کرج/ایران

دوچنت دوکتور آتیلا یورما
اولوسلار آراسی ویزیون اونیورسیته‌سی، مقدونیه

وارلیق

VARLIQ

دیل، ادبیات، توپلوم و کولتور آراشدیرمالاری درگیسی
نشریه پژوهشی زبان، ادبیات، جامعه و فرهنگ

ایکینجی دؤنم، سایی (3)41 :2025
دوره دوم، شماره (3)41 :2025

ایچینده‌کیلر / فهرست

دوکتور محمدرضا هیئت
سونوش 7

دوکتور گولنار عقیق جعفرزاده
جواد هیئت‌ین علمی آراشدیرمالاریندا
14-13-جو عصرلر آذربایجان تورکجه‌سی ادبی دیلی 9

دوچنت دوکتور نزاکت اسماعیلووا
جواد هیئت‌ین عؤمور کاروانی-100
شرفلی عؤمرون آنلاملی ایللری و دگرلی اثرلری 17

مظهرالدین لبیب
شاهروخ میرزا، بایسونغور میرزا و سلطان حسین بایقارا دؤنمینده
بیلیم، صنعت و ادبیات 51

رویا قصاب
عراق و ایران تورکلری‌نین ناغیللاریندا
اورتاق عنصورلر و فرقلیلیکلرین تحلیلی 63

افه بالکان
آذربایجان خانلیقلاری‌نین قیسا
شعر تاریخی 71

محمد عمر قازانجی
اورمو گؤلو اوچون" یاغمور یاغماق اوزره 95

دوکتور محمدرضا هیئت
سونوش (لاتین) 103

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 7-8
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

سونوش:

سئوگیلی اوخوجولار،
سئوگیلی اوخوجولار؛
وارلیق درگیسی‌نین ایکینجی دؤنمی‌نین 41-جی ساییسینی سیزینله پایلاشماقدان موتلولوق دویوروق.

بو ساییمیزدا دا بیر-بیریندن دگرلی مقاله‌لره یئر وئریلمیشدیر. درگیمیزین قوروجوسو مرحوم پروفسور دوکتور جواد هیئت‌ین دوغومونون 100-جو ایل دؤنومو مناسیبتی ایله بو ایلین چئشیدلی ساییلاریندا اونون حاقیندا یازیلارا یئر وئریلمه‌سی ایله بیرلیکده، ایلین سون ساییسینی، یعنی بیر سونراکی ساییمیزی تامامی ایله دوکتور جواد هیئت خاطیره‌سینه آرماغان ائده‌جگیک. آنجاق گلن یازیلاری بیریکدیرمه‌مک و گؤزلتمه‌مک آدینا بیر نئچه مقاله‌نی ده الینیزده کی ساییدا تقدیم ائدیریک.

دوکتور گولنار عقیق جعفرزاده «جواد هیئت‌ین علمی آراشدیرمالاریندا 14-13-جو عصرلر آذربایجان تورکجه‌سی ادبی دیلی» باشلیقلی مقاله‌سینده دوکتور جواد هیئت‌ین تورکولوژی آلانینداکی اثرلرینی اله آلاراق، آذربایجان تورکجه‌سی ادبی دیلی ایله ایلگیلی آراشدیرمالارینی اینجه‌له‌میشدیر.

وارلیق درگیسی حاقیندا بلکه ده ایلک دوکتورا تئزینی یازان دوچنت دوکتور نزاکت اسماعیلووا دا آراشدیرمالاری‌نین داوامی و ییغجام نتیجه‌سی اولاراق دوکتور جواد هیئت‌ین حیاتی و اثرلرینی «شرفلی عؤمرون آنلاملی ایللری و دگرلی اثرلری» باشلیقلی مقاله‌ده دگرلندیرمیشدیر.

اصلاً افغانیستان تورکلریندن اولان و اورادا تورکولوژی آلانیندا بیلیمسل چالیشمالار یاپان مظهرالدین لبیب، تیمورلولار دؤنمینده تورک ادبیاتی، صنعتی و بیلیمینی آیرینتیلی بیر شکیلده اینجه‌له‌یه‌رک، «شاهروخ میرزا، بایسونغور میرزا و سلطان حسین بایقارا دؤنمینده بیلیم، صنعت و ادبیات» باشلیقلی مقاله‌سینی سونموشدور.

آنکارادا تورک دیلی و ادبیاتی اوزره دوکتورا یاپماقدا اولان رویا قصاب ایسه ایران و عراق تورکلری‌نین ناغیل و افسانه‌لرینی قارشیلاشدیراراق، اورتاق عنصورلری و یاپیلارداکی فرقلیلیکلری ییغجام بیر شکیلده اورتایا قویموشدور.

آذربایجان تاریخی‌نین اؤنملی دؤنملریندن اولان و بو بؤلگه‌نین سیاسی بیر واحید و یا واحیلر کیمی اورتایا چیخماسی‌نین ائتکیلرینی و یانسیمالارینی، عینی زاماندا قونشو دؤلتلرله ایلیشکیلرینی یانسیدان آذربایجان خانلیقلاری‌نین قیسا تاریخی، آنکارا اونیورسیته‌سی چاغداش تورک لهجه‌لری و ادبیاتلاری بؤلومونون اؤیرنجیسی افه بالکان طرفیندن قلمه آلینمیشدیر. علمی مقاله‌لرین آردیندان عراق تورکلری‌نین اؤنملی شخصیتلریندن اولان، ادبیات ساحه‌سینده چوخ دگرلی اثرلر میدانا گتیرن پروفسور دوکتور محمد عمر قازانجی‌نین اورمو گؤلو اوچون یازدیغی «یاغمور یاغماق اوزره» آدلی شعرینه یئر وئریلمیشدیر.

درگیمیزین بو ساییسی‌نین دا سیز دگرلی اوخوجولار اوچون یارارلی اولماسینی اوموروق.

دوکتور محمدرضا هیئت
وارلیق درگیسی باش ادیتورو

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 9-16
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Cavad Heyətin Elmi Araşdırmalarında 13-14-cü Əsrlər Azərbaycan Türkcəsi Ədəbi Dili

Dr. Gülnar Əqiq CƏFƏRZADƏ [1]

Xülasə:

20-ci əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Türkologiya elminin gəlişməsində özünə məxsus xidmətləri ilə seçilən alimlər arasında doktor Cavad Heyətin (1925-2014) adı xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Görkəmli türkoloq, filoloq, publisist və ziyalı kimi tanınan Cavad Heyət bütün ömrünü Azərbaycan türkcəsi və ədəbiyyatının elmi əsaslarla araşdırmasına, qorunmasına və təbliğinə həsr etmişdir. O, yalnız elmi sahədə deyil, həm də publisist fəaliyyəti ilə xalqımızın milli kimliyinin tanınması və milli hafizənin qorunmasında önəmli rol oynamışdır. Güney Azərbaycanda milli-mədəni oyanışın təşəkkülündə, xalqın dil və ədəbiyyatına diqqətin yönləndirilməsində Cavad Heyətin eşsiz xidmətləri olmuşdur.

Alimin elmi yaradıcılığı çox şaxəlidir: Türkologiyanın aktual problemləri, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi, türk dilləri və ləhcələrinin gəlişməsi, şifahi xalq ədəbiyyatı, ayrıca islam fəlsəfəsi onun araşdırmalarının əsas yönlərini təşkil edir.

Bu məqalədə doktor Cavad Heyətin türkologiya və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi sahəsindəki fəaliyyətinə nəzər salınır, onun bu sahələrdəki önəmli araşdırmaları və elmi irsi təhlil edilir, alimin əsərləri əsasında 13-14-cü əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı öyrənilir.

Açar sözlər: Cavad Heyət, Türkologiya, Filologiya, Azərbaycan Türkcəsi, Azərbaycan Ədəbiyyatı

[1] Nizami Gəncəi adına Azərbaycan Milli Ədəbiyyatı Muzeyi.
E-poçt: gulnarjafarzade2002@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3907-8027

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 9-16
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Cevad Heyet'in Bilimsel Araştırmalarında 13-14. Yüzyıllar Azerbaycan Türkçesi Edebi Dili

Dr. Gülnar Akik CAFERZADE [I]

Özet:

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkoloji biliminin gelişmesinde kendine özgü hizmetleri ile seçilen alimler arasında Dr. Cevad Heyet'in (1925-2014) adı özel olarak belirtilmelidir. Görkemli Türkolog, filolog, publisist ve aydın olarak tanınan Cevad Heyet tüm hayatını Azerbaycan Türkçesi ve edebiyatının bilimsel esaslarla araştırmasına, korunmasına ve yayılmasına vakfetmiştir. O, yalnız bilim alanında değil, hem de gazetecilik faaliyetiyle halkımızın milli kimliğinin tanınması ve milli hafızanın korunmasında önemli rol oynamıştır. Güney Azerbaycan'da milli-kültürel uyanışın gerçekleşmesinde, halkın dil ve edebiyatına dikkatin yönlendirilmesinde Cevad Heyet'in eşsiz hizmetleri olmuştur.

Alimin bilimsel yaratıcılığı çok dallıdır: Türkolojinin güncel problemleri, Azerbaycan edebiyatının tarihi, Türk dilleri ve lehçelerinin gelişmesi, sözlü edebiyat, ayrıca İslam felsefesi onun araştırmalarının esas yönlerini oluşturur.

Bu makalede Dr. Cevad Heyet'in Türkoloji ve Azerbaycan edebiyatı tarihi alanındaki faaliyeti incelenmiş, onun bu alanlardaki önemli araştırmaları ve bilimsel mirası tahlil edilmiş, alimin eserleri esasında 13-14-cü yüzyıl Azerbaycan şairlerinin yaratıcılığı ele alınmıştır.

Açar sözlər: Cevad Heyet, Türkoloji, Filoloji, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan Edebiyatı.

[I] Nizami Gencvi adına Azerbaycan Milli Edebiyatı Müzesi.
E-posta: gulnarjafarzade2002@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3907-8027

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 9-16
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azerbaijani Turkish Literary Language in the 13th-14th Centuries, in Javad Heyat's Scientific Research

Dr. Gulnar Aghigh JAFARZADEH[I]

Abstract:

Among the scholars distinguished for their distinctive contributions to the development of Turkology since the second half of the 20th century, the name of Dr. Javad Heyat (1925-2014) deserves special mention. Known as a distinguished Turkologist, philologist, publicist, and intellectual, Javad Heyat dedicated his entire life to the scientific research, preservation, and dissemination of Azerbaijani Turkish and literature. He played a significant role not only in his scientific work but also in the recognition of our people's national identity and the preservation of national memory through his journalistic activities. Javad Heyat made invaluable contributions to the national-cultural awakening in Southern Azerbaijan and to directing attention to the people's language and literature.

The scholar's scientific creativity is multi-branched: current problems of Turkology, history of Azerbaijani literature, development of Turkic languages and dialects, oral literature, as well as Islamic philosophy constitute the main directions of his research.

In this article, Dr. Javad Heyet's activities in the field of Turkology and the history of Azerbaijani literature were examined, his important research and scientific heritage in these fields were analyzed, and the creativity of the 13th-14th century Azerbaijani poets was discussed based on the scholar's works.

Keywords: Javad Heyat, Turkology, Philology, Azerbaijani Turkic, Azerbaijani Literature

[I] Azerbaijan National Literature Museum named after Nizami Ganjavi.
Email: gulnarjafarzade2002@gmail.com; ORCID: 0000-0003-3907-8027

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 9-16
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

زبان ادبی ترکی آذربایجانی در سده‌های 13 و 14 بر اساس تحقیقات دکتر جواد هیئت

دکتر گولنار عقیق جعفرزاده [I]

چکیده:
از نیمه دوم قرن بیستم از میان دانشمندانی که خدمات ویژه‌ای در پیشرفت علم تورکولوژی داشته‌اند، نام دکتر جواد هیئت را باید برجسته‌تر ثبت نمود. جواد هیئت به عنوان یک تورکولوژیست برجسته، زبان‌شناس، روزنامه‌نگار و روشنفکر تمامی عمر خود را وقف تحقیق، تبلیغ و محافظت از زبان و ادبیات ترکی کرد. او نه تنها در زمینه علمی، بلکه با فعالیت مطبوعاتی نیز نقش مهمی در شناساندن هویت ملی و پاسداری از حافظه ملی مردم ایفا نمود جواد هیئت در بیداری ملی- مدنی آذربایجان جنوبی و جلب توجه مردم به مسئله زبان و ادبیات نیز خدمات بی نظیری به نام خود ثبت کرد.

مطالعات و آثار علمی دکتر جواد هیئت متنوع است: مسائل روز تورکولوژی، تاریخ ادبیات آذربایجان، روند شکل‌گیری زبان و لهجه‌های ترکی، ادبیات شفاهی، همچنین فلسفه اسلام موضوعات اصلی تحقیقات او را تشکیل می‌دهد. در این مقاله، ضمن بررسی فعالیت دکتر جواد هیئت در زمینه تورکولوژی و تاریخ ادبیات آذربایجان و میراث علمی و تحقیقاتی او در این زمینه، آثار شعرای سده‌های 13 و 14 آذربایجان بر اساس آثار دکتر جواد هیئت، مورد تحقیق قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: جواد هیئت، تورکولوژی، فیلولوژی، ترکی آذربایجانی، ادبیات آذربایجان

[I] کارشناس موزه ادبیات ملی آذربایجان به نام نظامی گنجوی.
ایمیل: gulnarjafarzade2002@gmail.com; اورسید: 0000-0003-3907-8027

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 9-16
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

جواد هیئت‌ین علمی آراشدیرمالاریندا 14-13-جو یوز ایللر آذربایجان تورکجه‌سی ادبی دیلی

جواد هیئت‌ین علمی-یارادیجیلیق فعالیتی

حکیم- کاردیولوق پئشه‌سی ایله یاناشی، علمی فعالیته بؤیوک ماراق گؤسترن جواد هیئت، دوستو پروفسور حمید نطقی ایله بیرلیکده ایران‌دا علمی تورکولوژی‌نین اساسینی قویان شخصیتلردن بیری اولموشدور. او، ۳۰۰-دن آرتیق علمی مقاله و یئددی جیلدلیک کیتاب مؤلیفی کیمی تورکولوژی ساحه‌سینده ثمره‌لی و وئریملی فعالیت گؤسترمیشدیر.

عالیمین آذربایجان ادبیاتی و دیلی‌نین گلیشمه مرحله‌لرینه دایر آراشدیرمالاری، فولکلور اؤرنکلری‌نین توپلانماسی و تحلیلینده، ادبی- تنقیدی ملاحیظه‌لری و فلسفی دگرلندیرمه‌لری اونون گئنیش علمی محیطده جیدّی نفوذ قازانماسینا سبب اولموشدور. اوبژکتیو یاناشماسی، تاریخی‌لیک پرنسیپلرینه صادیق‌لیگی و آنالیتیک تحلیل متودلاری ایله سئچیلن جواد هیئت، تورکولوژی سمپوزیوم و کونفرانسلارینda دا فعال اشتیراک ائتمیشدیر.

اونون تشبوثو ایله تهران‌دا نشره باشلایان «وارلیق» درگیسی گونئی آذربایجان‌دا میلّی کیملیگین قورونماسی باخیمیندان استراتژیک اهمیت داشییر. بو درگی آنا دیلینده چاپ اولونماقلا برابر، اؤتن ٤٥ ایل عرضینده، هم ده ایران تورکلری‌نین مدنی دیرچه‌لیشی‌نین اساس پلاتفورمونا چئوریلمیشدیر.

جواد هیئت‌ین ادبیات تاریخینه عاید اثرلری

جواد هیئت فیلولوژی و تورکولوژی ساحه‌سینده بیر سیرا فوندامنتال (تمل) اثرلرین مولیفی‌دیر. اونون «آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش»، «آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی»، «تورک دیلی و لهجه‌لری‌نین تاریخی»، «ایکی دیلین مقایسه‌سی»، «آذربایجان ادبیاتینا بیر باخیش»، «تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» کیمی اثرلری بو ساحه‌ده دگرلی علمی قایناقلار حساب اولونور.

ایران تورکلری‌نین تاریخی و دیلی ایله باغلی بو آراشدیرمالار بؤلگه‌نین دیل منظره‌سی‌نین آیدینلاشدیریلماسی باخیمیندان دا اهمیت داشییر. عالیم، خصوصیله «تورک دیلی و لهجه‌لری‌نین تاریخی» آدلی اثرینده خلج، خوراسان و سونقور تورکجه‌لری‌نین تدقیق ائدیلمه‌سی ساحه‌سینده یئنی علمی استیقامتلره یول آچمیشدیر. او، ان اسکی دؤنملردن باشلایاراق تورک دیلی‌نین شکیللنمه‌سی و گلیشیم مرحله‌لرینی تدقیق ائده‌رک تورک دیللی شعرین صفویلر دؤنمینه قدرکی مرحله‌سینده

ادبی دیلین خصوصیتلری ایله باغلی اؤنملی علمی فیکیرلر ایره‌لی سورور. عالیم بئله قناعته گلیر کی، بو دؤنمده فارس دیلی تورک دیلیندن تأثیرلنمیش، خاقانی شیروانی، نیظامی گنجوی کیمی شاعیرلرین یارادیجیلیغی بؤتوولوکده فارس دیللی ادبیاتا نفوذ ائتمیشدیر.

آلمانیا گؤتینگن اونیورسیته‌سي‌نین پروفسورو، تورکولوق عالیم گرهارد دورفر (2003-1920) حساب ائدیر کی، ارکن اورتا عصرلردن اعتبارا تورک سؤزلری فارس دیلینه داخل اولماغا باشلامیش، ۱۱-جی عصرده سلجوقلولارین، ١٦ -جی عصرده ایسه صفویلرین حاکمیته گلیشی ایله تورک دیلي‌نین ایران‌داکی مدنی نفوذو دا گوجلنمیشدیر.

جواد هیئت‌ین آنا دیللی شعریمیزین فورمالاشماغا باشلادیغی و گلیشمه یولونا قدم قویدوغو 14-13-جو عصر آذربایجان ادبیاتی ایله باغلی آراشدیرمالاری اونون چئشیدلی علمی مقاله و کیتابلاریندا ایشیقلاندیریلمیشدیر.

گؤرکملی عالیم، 14-13-جو عصر آذربایجان ادبیاتي‌نین تشکول و اینکیشاف مرحله‌لرینه دایر آپاردیغی تدقیقاتلاردا اسفراینلی عزّالدین حسن‌اوغلونو آنا دیلینده ایلک شعر یازان شاعیر کیمی تقدیم ائدیر. اونون فیکرینجه، حسن‌اوغلو هم تورکجه، هم ده فارسجا شعرلر یازمیش، بو شعرلر گئنیش جغرافیادا – خوارزم و آنادولو تورکلری‌نین آراسیندا یاییلمیشدیر.

جواد هیئت، ١٣ -جو عصرین سونلاری، ١٤ -جو عصرین باشلاریندا باکی‌دا یاشاییب یارادان شاعیر نصیر باکویی‌نین آذربایجان تورکجه‌سینده یازدیغی و سلطان محمد اولجایتویا حصر ائدیلمیش مخمّسی اؤرنک گتیره‌رک، بو دؤنمده تورک دیلي‌نین بدیعی ایفاده خصوصیتلرینی تحلیل ائده‌رک آذربایجان تورکجه‌سی‌نین اوغوز- قیپچاق لهجه‌لری ایله قاریشدیغینی بیلدیریر. 14

جواد هیئت، سیواس حاکیمی قاضی برهان‌الدین‌ین (1398-1344) آذربایجان ادبیاتی‌نین ایکینجی بؤیوک نماینده‌سی اولدوغونو قید ائدیر. عالیمین وئردیگی معلوماتا گؤره تورک، فارس و عرب دیللرینده شعرلر یازمیش قاضی برهان‌الدین ۱۵۰۰ غزل، ۲۰ روباعی و ۱۱۹ تویوقدان عبارت تورکجه دیوانا مالیکدیر.

١٤-جو عصر شاعیری مصطفی ضریرین یارادیجیلیغی دا جواد هیئت‌ین تدقیقات اوبژکتینه چئوریلمیشدیر. ضریرین «قصه یوسف» و «سیرت‌النبی» کیمی اثرلری، اؤزللیکله «مؤلود» منظومه‌سی آنادولو تورک ادبیاتینا تاثیری باخیمیندان خصوصی اهمیت داشییر. بو اثرین دیلی ساده، خالق دانیشیق و اسلوبونا یاخین اولماقلا یاناشی، تورکجه‌نین زنگین سؤز وارلیغینی نومایش ائدیر. جواد هیئت، ضریرین ۱۳۷۷-جی ایلده میصیره گئتدیگینی و اورادا میصیر سلطانی ملک منصور علی‌نین سیفارشی ایله «سیرت‌النبی» اثرینی نثر و نظمله تورکجه‌یه چئویردیگینی یازیر. اثر ایستانبول کیتابخاناسی‌نین تورکجه الیازملار بؤلمه‌سینده ساخلانیر. مؤلیف، ترجومه‌نی ۱۳۸۸-جی ایلده تاماملامیش، ۱۳۹۳-جی ایلده حلبه گئتمیش، اورادا «فُتوح‌الشام» آدلی تاریخی اثرینی عربجه‌دن تورکجه‌یه چئویرمیشدیر.

ضریرین ان گؤزل اثریندن بیری «سیرت‌النبی»نین ترجومه‌سیدیر. بو ترجومه آنادولو تورک ادبیاتینا گوجلو تأثیر گؤسترمیشدیر. اثر نثر و شعر حیصه‌لریندن عبارتدیر، دیلی ساده و آنلاشیقلیدیر، خلق دیلیندن آلینمیش سؤز و ایفاده‌لرله زنگیندیر.

اثرین ان گؤزل منظوم حیصه‌سی پیغمبرین دوغولماسینا حصر اولونموش «مؤولود» پارچاسیدیر. «مؤولود» منظومه‌سی آنادولو شاعیرلری آرسیندا بؤیوک شهرت قازانمیش، سلیمان چلبی کیمی بؤیوک شاعیر (۱۵ -جی عصر) «وسیلةالنجات» آدلی اثرینی یازارکن ضریرین منظومه‌سیندن بهره‌لنمیشدیر.

جواد هیئت، پوئمانین «مؤولود» حیصه‌سیندن نمونه‌لر ده وئریر، بو پارچالارا نظر سالدیقدا اثرین دیلینین خلق دیلینه نه قدر یاخین اولدوغو دیقتی جلب ائدیر. شاعیرین «دوپ دولو»، «بؤلوک- بؤلوک»، «گؤرکلو»، «اؤکسوز» کیمی تورک دیلی‌نین ایشلک سؤزلریندن ایستفاده ائتمه‌سی بو ملاحظه‌نی تصدیق ائدیر.

نتیجه

جواد هیئت‌ین علمی فعالیتی آذربایجان فیلولوژیسی و تورکولوژیسی ساحه‌سینده جیددی مرحله تشکیل ائدیر. اونون آپاردیغی تدقیقات یالنیز علمی جهتدن دئییل، هم ده میلّی مدنی کیملیگین قورونماسی باخیمیندان استراتژی ماهیت داشییییر. او، گونئی آذربایجان تورکلری‌نین دیل و مدنیتینین یاشادیلماسی و اینکشاف ائدیلمسینده مهم رول اویناميش، آذربایجان ادبیاتی تاریخینین مختلیف دؤورلرینه دایر فوندامنتال آراشدیرمالار آپارمیشدیر.

عالیمین اثری بو گون ده فیلولوقلار و تدقیقاتچیلار اوچون دگرلی علمی منبعه اولماقلا یاناشی، یئنی آراشدیرمالار اوچون متودولوژیک بازا رولو اینایییر. جواد هیئت علمی دقیقلیگی، آنالیتیک تحلیل قابیلیتی و وطن‌پرور مؤوقعی ایله تورکولوژی علمینین کلاسیک نماینده‌لریندن بیری کیمی خاطیرلرده بو گون ده یاشاماقدادیر.

جواد هیئت‌ین ۱۳-۱٤ -جو عصر آذربایجان ادبیاتی ایله باغلی آراشدیرمالاری اونون تورک دیلی تاریخینده‌کی پوئتیک باشلانقیچلارا اولان درین ماراغینی و بو دؤورون دیل آرخئتیپلرینه علمی یاناشماسینی عکس ائتدیریر.

عالیم، حسن‌اوغلو، شیخ صفی‌الدین اردبیلی، نصیر باکوی، قاضی برهان‌الدین و مصطفی ضریر کیمی شاعیرلرین یارادیجیلیغینی تدقیق ائتمکله، تورک دیللی یازیلی پوئزیانین ائرکن نمونه‌لرینی ایشیقلاندیرمیش، اونلارین دیلی و اسلوبو اوزریندن آذربایجان تورکجه‌سی نین فونتیک، لئکسیک و مورفولوژیک خصوصیتلرینی معینلشدیرمه‌یه چالیشمیشدیر.

خصوصیله ضریرین «سیرت‌النبی» اثرینین ترجمه و دیل استروکتور اساسیندا آپاردیغی تحلیللر، یازیلی ادبیاتین خلق دیلی ایله علاقه‌سینی، کلاسیک پوئتیک فورمالارین یئرلی دیل قاناق‌لاریندان قیدالانماسینی آیدین شکیلده اورتایا قویور.

جواد هیئت‌ین بو دؤوره دایر علمی نتیجلری آذربایجان تورکجه‌سینین فورمالاشما تاریخینی آنلاماق باخیمیندان مهم منبع رولون اوینایییر. او، تورکجه یازي نین تشکول،

میلی شعورون دیل واسیطه‌سیله ایفاده‌سی و کلاسیک پوئتیک حافیظه نین کؤکلری کیمی مسئله‌لره یاناشماقدا قاباقچیل موقع توتور.

بئله‌لیکله، جواد هیئت‌ین تدقیقاتلاری سایه‌سینده اورتا عصرلر آذربایجان تورکجه سی ادبی دیلي نین اؤیره‌نیلمه‌سینه سیستملی و علمی پرنسیپلرله اساسلاندیریلمیش یاناشما فورمالاشمیشدیر. بو ایسه عالیمین تورکولوژی علمینده‌کی بؤیوک خیدمتلریندن بیری کیمی دگرلندیریلمه‌لیدیر.

قایناقلار

آغا اوغلو، آنار (2015). "جواد هیئت و اونون میلّی کیملیک اوغروندا مباریزه‌سی"، آذربایجان تاریخی، 2015، سایی: 4، صص 110-102، باکی.

دؤرفر، گرهارد (1967). یئنی فارسجادا تورکجه و موغولجا عنصورلار، فرانز ستینلر ورلاق، ویسبادن.

قاسیملی، مقصد (2014). جواد هیئت‌ین تورکولوگیایا تؤحفه‌لری"، تورکولوگیا، 2014، سایی: 3، صص. 53-45، باکی.

ممدلی، پروانه (2011). "اؤزونو میلّتینه حصر ائدن وطن سئودالیسی – دوکتور جواد هیئت"، 525-جی قزئت، 24 مای 2011، ص 4، باکی

ممدلی، تورال (2019) "«وارلیق» درگیسی و جواد هیئت‌ین ایدئولوژی خطی"، ایران آراشدیرمالاری درگیسی، 2019، سایی: 1، صص. 85-75.

هیئت، جواد (1981). "14-جو عصر آذربایجان‌ین بؤیوک شاعیری قاضی ضریر حاقیندا بیر نئچه سؤز"، وارلیق، 1981، سایی: 9، تهران.

هیئت، جواد (1993). آذربایجان شیفاهی خالق ادبیاتی، وارلیق یایینلاری، تهران.

هیئت، جواد (1993). آذربایجان ادبیات تاریخینه بیر باخیش، یازیچی یایینلاری، باکی

هیئت، جواد (1998) تورکلرین تاریخ و فرهنگینه بیر باخیش، وارلیق یایینلاری، تهران.

هیئت، جواد (2000). مقایسه اللغتین، وارلیق یایینلاری، تهران.

هیئت، جواد (2001). تورک دیلی و لهجه‌لری‌نین تاریخی، وارلیق یایینلاری، تهران.

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 17-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Cavad Heyətin Ömür Karvanı - 100 Şərəfli Ömrün Mənalı İlləri və Dəyərli Əsərləri

Dos. Dr. Nəzakət İSMAYILOVA[I]

Xülasə:

Bu məqalə Azərbaycan türklərinin müasir tarixində mühüm yer tutan alim və ziyalı şəxsiyyətlərdən biri olan doktor Cavad Heyətin çoxşaxəli elmi və mədəni fəaliyyətini araşdırır. Tədqiqatın əsas məqsədi Cavad Heyətin yalnız dünya şöhrətli cərrah kimi deyil, eyni zamanda türkoloq, naşir və mədəniyyət xadimi kimi Güney Azərbaycan türklərinin dil, ədəbiyyat və milli şüurunun formalaşmasındakı rolunu üzə çıxarmaqdır.

Məqalədə əvvəlcə Cavad Heyətin tibb sahəsindəki önəmli nailiyyətləri qısa şəkildə nəzərdən keçirilir, daha sonra isə əsas diqqət onun təsis etdiyi *Varlıq* dərgisi və bu dərginin İranda Azərbaycan türkcəsinin yazı dili kimi yayılmasındakı tarixi roluna yönəldilir. *Varlıq* dərgisinin Güney Azərbaycanda milli kimliyin möhkəmlənməsində və Quzey–Güney Azərbaycan arasında mədəni əlaqələrin güclənməsində oynadığı mühüm funksiyalar vurğulanır.

Tədqiqatda, həmçinin Cavad Heyətin dilçilik və tarix sahəsində qələmə aldığı əsas əsərlər əsasında Azərbaycan türkcəsinin müstəqil, zəngin və funksional bir ədəbi dil olduğu elmi arqumentlərlə əsaslandırılır. Nəticə etibarilə məqalə Cavad Heyəti İranda türklərin müasir dövrdəki mədəni və intellektual oyanışının əsas simalarından biri kimi qiymətləndirir.

Açar sözlər: Cavad Heyət, Güney Azərbaycan; Azərbaycan Türkçəsi, *Varlıq* dərgisi, türkologiya, milli kimlik; milli oyanış.

[I] Naxçıvan dövlət Universiteti, Müəllimlər İnstitutu.
E-poçt: nezaket.ismayilova@yahoo.com; ORCID: 0009-0007-3730-6838

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 17-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Cevad Heyet'in Ömür Kervanı - 100 Şerefli Ömrün Anamlı Yılları ve Değerli Eserleri

Doç. Dr. Nəzakət İSMAYILOVA[I]

Özet:

Bu makale, Azerbaycan Türklerinin çağdaş tarihindeki en önemli aydın ve bilim insanlarından biri olan Dr. Cevad Heyet'in çok yönlü bilimsel ve kültürel faaliyetlerini incelemektedir. Çalışmanın amacı, Heyet'in dünya çapında bir cerrah olmasının yanı sıra, Türkolog, yayıncı ve kültürel önder kimliğiyle İran'daki Türklerin dil, edebiyat ve milli bilinç sürecine yaptığı katkıları ortaya koymaktır.

Makalede, Dr. Cevad Heyet'in tıp alanındaki öncü çalışmaları kısaca değerlendirildikten sonra, esas olarak *Varlıq* dergisi ve bu derginin İran'da Azerbaycan Türkçesinin yazı dili hâline gelmesindeki rolü ele alınmaktadır. *Varlıq*'ın, Güney Azerbaycan'da milli kimliğin inşasında ve Kuzey–Güney Azerbaycan arasındaki kültürel bağların güçlenmesinde oynadığı tarihsel işlev vurgulanmaktadır.

Çalışma ayrıca, Heyet'in dil ve tarih alanındaki temel eserleri üzerinden, Azerbaycan Türkçesinin bağımsız, zengin ve işlevsel bir edebî dil olduğunu bilimsel verilerle savunduğunu göstermektedir. Sonuç olarak makale, Dr. Cevad Heyet'i İran'da Türklerin modern dönemdeki kültürel ve entelektüel uyanışının kurucu figürlerinden biri olarak değerlendirmektedir.

Açar sözler: Cevad Heyet, Güney Azerbaycan, Azerbaycan Türkçesi, *Varlıq* dergisi, Türkoloji, milli kimlik; milli uyanış.

[I] Nahcivan Devlet Üniversitesi, Öğretmenler Enstitüsü.
E-posta: nezaket.ismayilova@yahoo.com; ORCID: 0009-0007-3730-6838

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 17-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Javad Heyat's Caravan of Life - 100 Meaningful Years and Valuable Works of a Glorious Life

Assoc. Prof. Dr. Nezaket ISMAILOVA [I]

Abstract:

This article examines the multifaceted scholarly and cultural activities of Dr. Javad Heyat, one of the most influential intellectual figures in the modern history of the Turkic communities of Iran. The primary aim of the study is to demonstrate that Heyat was not only a world-renowned surgeon but also a Turkologist, publisher, and cultural leader who played a decisive role in the formation of linguistic, literary, and national consciousness among Iranian Turks.

After briefly outlining Dr. Heyat's pioneering contributions to the field of medicine, the article focuses mainly on the journal Varlıq, which he founded, and its historical role in promoting Azerbaijani Turkish as a written literary language in Iran. The study highlights the journal's significance in strengthening national identity in South Azerbaijan and in reinforcing cultural ties between Northern and Southern Azerbaijan.

Furthermore, through an analysis of Heyat's major works in linguistics and history, the article argues—on the basis of scholarly evidence—that Azerbaijani Turkish constitutes an independent, rich, and functional literary language. In conclusion, the article positions Dr. Javad Heyat as one of the key architects of the cultural and intellectual awakening of Iranian Turks in the modern era.

Keywords: Dr. Javad Heyat; Azerbaijanian Turks; South Azerbaijan; Azerbaijani Turkish; Varlıq journal; Turkology; national identity; language and culture; cultural awakening; publishing

[I] Nakhchivan State University, Teachers' Institute.
Email: nezaket.ismayilova@yahoo.com; ORCID: 0009-0007-3730-6838

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 17-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

کاروان زندگی جواد هیئت - ۱۰۰ سالهای پرمعنا و آثار گرانبهای یک زندگی باشکوه

دکتر نزاکت اسماعیلووا [I]

چکیده:
این مقاله به بررسی فعالیت‌های علمی و فرهنگی چندبعدی دکتر جواد هیئت، از برجسته‌ترین چهره‌های فکری و علمی ترک‌های ایران در دوران معاصر می‌پردازد. هدف اصلی پژوهش آن است که نشان دهد دکتر هیئت نه‌تنها یک جراح نامدار در سطح جهانی، بلکه ترک‌شناس، ناشر و رهبر فرهنگی برجسته‌ای بوده است که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری آگاهی زبانی، ادبی و هویت ملی ترک‌های ایران ایفا کرده است.

در این مقاله، پس از اشاره‌ای کوتاه به دستاوردهای پیشگامانه دکتر هیئت در حوزه پزشکی، تمرکز اصلی بر مجله «وارلیق» است که به همت وی بنیان نهاده شد و نقش مهمی در گسترش زبان ترکی به‌عنوان یک زبان نوشتاری و ادبی در ایران ایفا کرد. پژوهش نشان می‌دهد که این مجله در تقویت هویت ملی در آذربایجان جنوبی و تحکیم پیوندهای فرهنگی میان آذربایجان شمالی و جنوبی تأثیر بسزایی داشته است.

همچنین، با تحلیل آثار بنیادین دکتر هیئت در حوزه زبان‌شناسی و تاریخ، مقاله با استناد به شواهد علمی ثابت می‌کند که ترکی آذربایجانی زبانی مستقل، غنی و کارآمد در عرصه ادبی است. در نهایت، این پژوهش دکتر جواد هیئت را به‌عنوان یکی از چهره‌های محوری بیداری فرهنگی و فکری ترک‌های ایران در دوره معاصر معرفی می‌کند.

کلیدواژه‌ها: جواد هیئت، آذربایجان جنوبی، ترکی آذربایجانی، مجله وارلیق ترکولوژی، هویت ملی، بیداری ملی.

[I] دانشگاه دولتی نخجوان، انستیتوی معلمین.
ایمیل: nezaket.ismayilova@yahoo.com; اورسید: 0009-0007-3730-6838

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 17-42
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

جواد هیئت‌ین عؤمور کاروانی – 100

تورک دونیاسی بشریته علمین و مدنیتین گلیمه‌سینده خصوصی خدمتلری اولان بؤیوک شخصیتلر بخش ائتمیشدر. بو شخصیتلرین فعالیت دایره‌سی یالنیز بیر خلقا، بیر میلّته مخصوص اولمایيب، بوتون اینسانلیغی احاطه ائدیر. بئله شخصیتلردن بیری ده مشهور جراح، دونیا شؤهرتلی عالیم، تورکولوق، ادبیاتچی، تاریخچی کیمی تانینان دوکتور جواد هیئت‌دیر. اونون حیات صحیفه‌لرینی وراقلادیقجا نئجه شرفلی بیر عؤمور یاشادیغینین شاهیدی اولوروق. اله بیر عؤمور کی، گئجه -گوندوز دینچلیک بیلمه‌دن، مسلّح عسگر کیمی اینسانلارین فیزیکی ساغلاملیغی کئشیگینده دایانمش، جراح بیچاغی‌ایله میلّتیندن، ایرقیندان آسیلی اولمایاراق، مین‌لرله اینسانا شیفا وئرمش، ایکینجی بیر حیات بخش ائتمیشدیر. ائله بیر عؤمور کی، عالیم و ادیب قلمی ایله میلیون‌لارلا اینسانین معنوی ساغلاملیغی اوغروندا چالیشمش، اونلارین قلبینه سئوینج، بئینینه نور، ذکاسینا شفق ساچمیشدیر. ائله بیر عؤمور کی، همیشه یوکسک آمال‌لارا خدمت ائتمیش، اینسانلارین بیر-بیرینه یاخینلاشماغیندا، دوغمالاشماغیندا معنوی کؤرپو رولونو اویناميشدیر.

عموم میلّی لیدر حیدر علی‌یف ده جواد هیئت شخصیتینه، جواد هیئت علمینه، جواد هیئت وطنپرورلیگینه یوکسک دگر وئرمش، اونا بؤیوک حؤرمتله یاناشمیشدی. اولو اؤندریمیز جواد هیئت‌ی باکی‌دا قبول ائدرکن خئیرخواه‌لیغینا، وطن اوچون اهمیتلی ایشلرینه و ایران‌لا آذربایجان آراسیندا دوستلوق کؤرپوسو یاراتدیغینا گؤره اونا مینتدارلیق ائتمیشدی.

> "سیز اوز فعالیتینیزله ایران اسلام جمهوریتی ایله آذربایجان جمهوریتی آراسیندا امکداشلیغین گئنیشلنمه‌سینه چالیشیرسینیز. معین تاریخی دؤور استثنا ائدیلمکله، اؤلکلریمیز همیشه بیر یئرده اولموشدور. امینم کی، کئچمیشده یول وئریلمیش سحولر تئزلیکله آردان قالدیریلاجاق، ایکی قونشو دؤلت آراسیندا مهربانلیق، دوستلوق و قارشیلیقلی صورتده فایدالی امکداشلیق داوام ائده‌جکدیر."

حیدر علی‌یف
آذربایجان جومهوریتی‌نین پریزیدنتی
مارت ۱۹۹۴-جو ایل

دوکتور جواد هیئت‌ین قلبی دائم وطنپرورلیک احتیراسی ایله دؤیونموش، او بوتون وارلیغی ایله خلقین خوشبختلیغی اوچون چالیشمیشدیر. محض ائله بونا گؤره ده ۲۰۰۳-جو ایلده اؤلکه رهبری جناب الهام علی‌یف ده جواد هیئته مینتدارلیق ائتمیشدیر:

"آتام پرزیدنت حیدر علی‌یفه یوکسک مناسیبتینیزدن، درین حؤرمت و احترامینیزدان بؤیوک ممنونلوق دویورام.
سیزه مؤحکم جان ساغلیغی، خوشبختلیک، ایشلرینیزده اوغورلار آروزلاییرم."

ایلهام علی‌یف
آذربایجان جمهوریتی‌نین پرزیدنتی
۲۶ نویابر ۲۰۰۳-جو ایل

عموم میلّی لیدر حیدر علی‌یف‌ین و اونون داوام‌چیسی اولان اؤلکه پرزیدنتی ایلهام علی‌یف‌ین جواد هیئت‌ی تبریک ائتمکلری، اونا خوش اورک سؤزلرینی بیلدیرمه‌سی تصادوفی دئییلدیر. چونکو دونیادا بوتون آذربایجانلیلارین بیر حاکیم دؤلتی وار: او دا آذربایجان‌دیر، بیزیم یاشادیغیمیز آذربایجان تورپاقلاری. حؤرمتلی پرزیدنتیمیزین جواد هیئت‌ی بئله صمیمی تبریک ائتمه‌سی، ۷۵ و ۸۰ ایللک یوبیلئیلری‌نین دؤلت سویه‌سینده کئچیریلمه‌سی، اونون حاقیندا بلگه‌سل تلویزیون فیلمی‌نین چکیلمه‌سی، بو فیلمین دؤنه-دؤنه گؤستریلمه‌سی، کیتابلاری‌نین دؤلت نشریاتلاریندا چاپ اولونماسی، صنعتینه و یارادیجیلیغینا وئریلن بؤیوک قیمتین تظاهرودور.

جواد هیئت ۱۹۲۵-جی ایلده تبریز شهرینده دونیایا گلمیشدیر. او ابتدایی، اورتا و لیسه تحصیلینی همدان، تبریز و تهران‌دا آلمیشدیر. ۱۹۴۱-جی ایلده تهران‌دا لیسه‌نی یوکسک قیمتلرله بیتیرمیش، ائله عینی ایلده ده تهران اونیورسیته‌سی‌نین طب فاکولته‌سینه داخل اولموشدور. لاکین ایکینجی کورسو بیتیرندن سونرا آتاسی‌نین تاکیدی ایله بیر قروپ طلبه ایله ایستانبولا گئتمیش، تحصیلینی اورادا داوام ائتدیرمیشدیر. آتاسی میرزا علی هیئت اوغلو جوادین صاباحینا بؤیوک اومیدله باخمیش و اونو ایستانبولا بو سؤزلرله گؤندرمیشدیر: «من چوخ ایستردیم کی، سن باکی‌دا تحصیل آلاسان. بو مومکون اولمادیغیندان تورکیه‌یه گؤندریرم کی، آنا دیلیمیزی، ادبیاتیمیزی، تاریخیمیزی ده مکمل اؤیرنه‌سن. بلکه نه واختسا باکی‌یا دا گئتمک قسمت اولدو...»
بو قسمت باش توتدو، امّا تأسفلر اولسون کی، بونو علی هیئت گؤره‌بیلمه‌دی.

ج. هیئت ۱۹۴۶-جی ایلده ایستانبول اونیورسیته‌سی‌نین طب فاکولته‌سینی بیتیره‌رک، حکیم کیمی اختصاصلاشمیش، ائله همان ایلده ایکینجی جراحلیق کلینیکینده پراتیک اولاراق جراحلیق اختصاصینا یییه‌لنمیشدیر. ۱۹۴۹-جی ایلده اختصاصینی آرتیرماق اوچون فرانسایا گئتمیش، پاریس اونیورسیته‌سی‌نین جراحلیق کلینیکینده اوچ ایل چالیشاراق، اختصاصینی تاماملامیشدیر. ۱۹۵۲-جی ایلده آرتیق یوکسک اختصاصلی جراح کیمی تهرانا قاییدان جواد هیئت تجروبه‌سینی گوندن- گونه آرتیرمیش، ۱۹۵۳-جی ایلده هدایت خسته‌خاناسی و عینی زماندا عدلیه خسته‌خاناسی‌نین جراحلیق

کلینیکلرینی قوران جواد هیئت ۱۹۵۴-جی ایلدن اعتبارا عمومی جراحلیق عملیاتلاری ایله یاناشی اورک عملیاتلارینا باشلامیشدیر. اوّلجه قاپالی اورک عملیاتینی، ۱۹۵۶-جی ایلده ایران‌دا ایلک دفعه آئورت قاپاغی دارلیغی عملیاتینی، ۱۹۶۱-جی ایلده آچیق اورک عملیاتینی آپارمیشدیر. تهران‌دا ایلک دفعه اورک قاپاقلارینی دگیشمک و ایلک بؤیرک کؤچورمه عملیاتلاری دا جواد هیئت‌ین آدی ایله باغلیدیر.

دوکتور جواد هیئت ۱۹٦۷-جی ایلده ایلک دفعه حیوانلار اوزرینده اورک و آغ‌جیگر عملیاتلارینی سیناقدان کئچیریر. ۱۹٦۸-جی بؤیرک کؤچورمه اوزره ایلک اوغورلو عملیاتینی حیاتا کئچیرمیشدیر. او، جرّاحیه ساحه‌سی‌نین آچیلمامیش سیرلرینه عاید دگرلی مقاله‌لر یازمیش، درسلیکلر حاضیرلامیشدیر. بوتون بو نائیلتلرینه گؤره، او، ۱۹٦۳-جی ایلده بین‌الخالق جرّاحلیق آکادمیسی‌نین عضوی سئچیلمیشدیر. قازاندیغی بؤیوک موفقیتلره گؤره، جواد هیئت ۱۹۸۳-جی ایلده دونیانین ان شهرتلی جرّاحلیق قورومو اولان پاریس جرّاحلیق آکادمیسی عضوو سئچیلمیشدیر. بین‌الخالق جرّاحلیق جمعیتی‌نین ایران تمثیلچیسی کیمی جرّاحلیق کونقره‌لرینه قاتیلمیشدیر.

دوکتور جواد هیئت طبه دایر نئچه- نئچه دگرلی کیتاب یازیب، جرّاحی‌یه عاید اوچ جیلدلیک درسلیک ترتیب ائتمیشدیر. گؤرکملی عالیمین «ترومبوفلبیت و معالجه‌سی» مونوقرافیاسی، ایکی جیلدلیک «عمومی جرّاحلیق» و «جرّاحیه» کیتابلاری طب ساحه‌سینده یازیلمیش چوخ دَگرلی درسلیکلردیر.

جواد هیئت، عینی زاماندا ۱۹٦٤-جی ایلدن «دانش پزشکی»- «طب علمی» درگیسینی نشر ائتدیرمگه باشلامیشدیر. طبه عاید ان سون یئنی‌لیکلر بو درگی واسیطه‌سیله یاییملانمیشدیر. آما چوخ تاسوف کی، ۱۲ ایل چاپ اولونان بو درگی ۱۹۷٦-جی ایلده محمد رضا شاهین شاهلیغی‌نین ۵۰-جی ایل دؤنومو ایله باغلی مقاله یازمادیغیندان میلّی تهلکه‌سیزلیک ناظیرلیگی طرفیندن باغلانمیشدیر.

دوکتور جواد هیئت ۱۹۸۸-جی ایلدن بری تهران‌ین آزاد اسلام اونیورسیته‌سینده معلّیم کیمی فعالیت گؤسترەرک، بو اونیورسیته‌نین جرّاحلیق بؤلومونه رهبرلیک ائتمیش، جرّاحلیغین تدریسی و یئنی استعدادلی جرّاحلار نسلی‌نین یئتیشدیریلمه‌سی اوچون بوتون بیلیک و باجارغینی صرف ائتمیشدیر.

جواد هیئت ائله بیر عؤمور یاشاییب کی، او عؤمرون سالنامه‌سینی یاراتماق هم ده آساندیر، هم ده چتین، عینی زماندا چوخ مسؤلیتلی‌دیر. بو، ائله بیر عؤموردور کی، اوندا عالیم و ادیب قلمی بیرلشیب، یوکسک معنوی آماللار اوغروندا مباریزه آپاریلیر، انسانلارین، خالقین بیرلیگینه خدمت ائده‌رک، اؤز داهی سلفلری‌نین عنعنه‌سینی لیاقتله داوام ائتمگه صرف اولونوب. بو عؤمور یالنیز بیر خالقا، بیر میلّته عاید اولماییب، بشریته مخصوصدور.

فخرله قید ائتمک ایسته‌ییرم کی، آذربایجان علمی محیطینده، بوتون عؤمرو بویو حیرت‌وئریجی و میثیلسیز ایشلره امضا آتان جواد هیئت حاقیندا، اونون وارلیغی قدر

سئودیگی «وارلیق» درگیسی حاقیندا ایلک اساسلی سؤز دئمک، تئز یازیب، مدافیعه ائده‌رک عالیملیک درجه‌سی آلماق بیزه نصیب اولموشدور.

اوخوجولارا تقدیم ائتدیگیم «وارلیق» ژورنالی و «آذربایجان ادبیاتی» (مونوقرافیا) «جنوبی آذربایجان ادبیاتی معاصیر مرحله‌ده یاخود «وارلیق» ادبی مکتبی‌نین نماینده‌لری» آدلی (درس وسایطی) جواد هیئت‌ین یاراتدیغی ایشلرین داوامی اولاراق نشر اولونموشدور. کیتابدا «وارلیق» درگیسی‌نین امکداشلاری‌نین گرگین و فداکار امگی باشدا جواد هیئت اولماقلا بؤیوک بیر مکتب یارادارق تورک عالمینده اؤز دستی خطّی ایله تانینمیش، ادبیات‌شوناسلیق استقامتینده آراشدیریلاراق تحلیل ائدیلمیشدیر.

جواد هیئت شخصیتینه هانسی یؤندن، هانسی پریزمادان یاناشسان، اونون یارادیجیلیغینی هانسی آسپکتدن آراشدیرسان، انسانلیغا باش اوجالیغی گتیرن عمللرله قارشیلاشارسان. عکس حالدا، او بیر نئچه ساحه‌ده پاراللل اولاراق بئله بؤیوک اوغورلار قازانماز، شؤهرت تاپمازدی.

جواد هیئت آللاه تعالی‌نین خالقیمیزا بخش ائتدیگی اونیکال شخصیتلردن، تورک اسلام مدنیتی‌نین ۲۰ -عصرده‌کی ان گؤرکملی سیمالاریندان بیریدیر. اونون علم ارثی او قدر زنگین و چوخ شاخه‌لي‌دیر کی، ج. هیئت‌ین عؤمرونو بیر اونیورسیته سایماق اولار و اصلینده، اونون حیات و فعالیتینی اؤیرنمک ده بیر اونیورسیته‌نین و آکادمي‌نین ایشي‌دیر.

جواد هیئت تورکیه و آذربایجان اونیورسیته‌لری و علمی مرکزلري‌نین فخری آدلاری و دیپلوملاری ایله تلطیف اولونموشدور. بو گون او، آذربایجان جراحلاری علمی جمعیتی‌نین فخری عضوو (۱۹۸۹)، آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی نسیمی آدینا دیلچیلک انستیتوسونون فخری دوکتورو (۱۹۹۱)، باکی دؤلت اونیورسیته‌سي‌نین فخری دوکتورو (۱۹۹۲)، آذربایجان دؤلت پداقوژی اونیورسیته‌سي‌نین فخری پروفسورو (۱۹۹۳)، آکادمیک یوسف ممدعلي‌یف آدینا ناخچیوان دؤلت اونیورسیته‌سي‌نین فخری پروفسورو (۱۹۹۳)، آذربایجان دؤلت طب اونیورسیته‌سي‌نین فخری دوکتورو (۱۹۹٤)، خزر اونیورسیته‌سی‌نین فخر دوکتورو (۱۹۹۵)، آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی نیظامی آدینا ادبیات انستیتوسونون فخری پروفسورو (۱۹۹٦)، آذربایجان اونیورسیته‌سي‌نین فخری پروفسورو (۱۹۹٦)، آذربایجان بین‌الخالق اونیورسیته‌سي‌نین فخری پروفسورودور (۲۰۰۲).

جواد هیئت ۱۹۹۲-جی ایلدن آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی‌نین فخری عضوودور. او، آذربایجان مدنیتی و علمي‌نین گلیشمه‌سینده‌کی خیدمتلرینه، ایران – آذربایجان مدنی و ادبی علاقه‌لري‌نین مؤحکملنمه‌سینده‌کی ثمره‌لی فعالیتینه گؤره ۱۹۹۱-جی ایلده آذربایجان میلّی یارادیجلیق آکادمیسی‌نین فخری آکادمیکی سئچلمیشدیر.

دوکتور ج. هیئت آیریجا آذربایجان یازیچیلار بیرلیگی‌نین م. ف. آخوندزاده آدینا موکافاتینا (۱۹۹۱)، دده قورقود آسسوسیاسیاسی‌نین ممد آراز موکافاتینا (۱۹۹٤)، تورک دیل قورومونون عالی خیدمت موکافاتینا (۲۰۰٤)، بیلکنت اونیورسیته‌سی‌نین (۲۰۰٤)، کانادا معمارلیق انستیتوسونون (۲۰۰٤)، قوزئی کانادا آذربایجان مدنیت جمعیتی‌نین فخری فرمانلارینا لایق گؤرولموشدور.

دوکتور جواد هیئت ۱۹۹۸-جی ایلدن آذربایجان میلّی علملر آکادمیسی نیظامی آدینا ادبیات انستیتوسونون علمی شوراسی‌نین فخری عضوو اولموشدور.

گؤرکملی عالیم، آیریجا ایستانبول اونیورسیته‌سی‌نین فخری تورکولوژی دوکتورو، عینی اونیورسیته‌نین ایستانبول طب فاکولته‌سی‌نین طب دوکتورو و تورک دیل قورومونون فخری اویه‌سی اولموشدور. اونون چیخیش و معروضه‌لری معتبر علمی سمپوزیوملاردا سسلنمیش، اینگیلتره، فرانسا، ائله‌جه ده آوروپانین دیگر اؤلکه‌لری‌نین ان نفوذلو درگیلرینده چوخ ساییدا مقاله‌سی چاپ اولونموشدور. عمومی‌لیکده، جواد هیئت‌ین یارادیجلیغینی بیر نئچه قروپا بؤلمک اولار:

۱-جی قروپا اونون طبه عاید درسلیکلری، مختلف خسته‌لیکلرین معالجه‌سینه حصر اولونموش مقاله‌لری داخیلدیر. بو اثرلرین نشر اولوندوغو اؤلکه‌لرین جوغرافیاسی دا گئنیشدیر. اونلارین بیر چوخو فارس دیلینده، بیر حیصه‌سی فرانسیزجا، بعضیلری اینگیلیز دیلینده، آیریجا آذربایجان تورکجه‌سینده باکی‌دا، تهران‌دا، پاریس‌ده، لوندون‌دا، ویانادا، آمریکا بیرلشمیش ایالتلرینده و باشقا اؤلکه‌لرده نشر اولونموشدور.

۲- جی قروپا ایسه جواد هیئت‌ین معنوی مدنیتین مختلف ساحه‌لرینه دایر یازدیغی اثرلرینی داخیل ائتمک اولار. بیلدیگیمیز کیمی، مشهور جراح طب علمی ایله یاناشی تورکولوژی، فلسفه، اسلام‌شوناسلیق علملری ساحه‌سینده ده جیدی علمی آراشدیرمالارین و فوندامنتال علمی اثرلرین مؤلیفی کیمی تانینمشدیر.

جواد هیئت‌ین آذربایجان‌ین عالی مکتبلرینده پروفسور معلیم هیئتی ایله گؤروشلری، طلبه‌لر قارشیسیندا مراحلی محاضیره‌لری، خسته‌خانالارداکی اوغورلو جراحی عملیاتلاری بؤیوک عالیمه گئنش شهرت قازاندیرمیش، اونو هر کسه سئودیرمیشدیر. جواد هیئت‌ین باکی طلبه‌لری قارشیسیندا «کیتاب دده قورقود»ون یارانما تاریخی و سایر مؤضوع‌لاردا اوخودوغو محاضیره‌لر هم تاریخی فیلولوژی، هم ده لینگوستیک باخیمدان خصوصی ماراغا سبب اولموشدور.

جواد هیئت‌ین ان بؤیوک خدمتلریندن بیری ده «وارلیق» درگیسی‌دیر. ایران اسلام انقلابی‌نین غلبه‌سیندن سونرا وئریلن نیصبی دیل آزادلیغیندان بهره‌له‌نن آلوولو وطنپرور ضیالی دوستلاری ایله بیرگه «وارلیق» درگیسی‌نین نشرینه باشلامیشدیر. نه آز، نه چوخ دوز ٤٦ ایلدیر کی آذربایجان تورک دیلی، ادبیاتی، تاریخی و فولکلورو بو ژورنال واسیطه‌سیلا دونیانین هر طرفینه یاییلیر. اونون وفاتیندن سونرا دوامچیسی اولان محمدرضا هیئت بو ایشی چوخ اوغورلا آپاریر. دوکتور جواد هیئت گؤزونون نورونو،

ذکاسینین ایشیغینی، عؤمرونو، بو ژورنالین صحیفه‌لرینده شام کیمی اریتمیشدیر. او، بو ژورنالین چاپی ایله تورک معنوی برلیگینه قاپی آچمیش، هم ده بیر مکتب یاراتمیشدیر.

آز وختدا درگی اوچ مهم ساحه‌ده بؤیوک اوغور قازانمیشدیر: میلّی فیکرین فورمالاشماسیندا، ادبی دیلین یاییلماسیندا، او تای بو تای مسئله‌سینده درگی اوز سؤزونو دئیه بیلمیشدیر. «وارلیق» درگیسی‌نین صحیفه‌لرینده چاپ اولونان سیلسیله مقاله‌لر دیلیمیزین تاریخینی و گراماتیکاسینی، ادبیات تاریخیمیزی، فولکلورموزو عکس ائتدیریر. هم ده آنا دیلیمیزین نه قدر اعظمتلی، زنگین، گؤزل، موسیقی‌لی بیر دیل اولدوغونو گؤسته‌ریر، ادبی دیلیمیزین آیدینلیغینی و شفافلیغینی نمایش ائتدیریر. اونو ده قئید ائتمک لازیمدیر کی، «وارلیق» درگیسی هم ده قارانقوش اولوب، آردینجا ایران‌دا آنا دیلینده اونلارلا مطبوع اورقانی‌نین، قزئت و ژورنالین چاپ اولونماسینا سبب اولموش، بونا شرائط یاراتمیشدیر.

«وارلیق»ین داهه بیر بؤیوک خدمتی ایسه اوندان عبارتدیر کی، او، شیمالی آذربایجان‌ین آزادلیق مبارزه‌سینی ده اوز صحیفه‌لرینده مدافعه ائتمیش، ائرمنی تجاووزونو پیسله‌میشدیر. «وارلیق» بو گون ده اوز مؤوقع‌ینده قالیر. هم ده بو ژورنال خلقین وارلیغینی، اونون حق سسسینی، معنوی ایستکلرینی ایفاده ائدن، بو ایلین سئوینجینه، دردینه شریک اولان، معنوی یارالارینا ملهم قویان، اونا کئچمیشینی و بو گونونو آنلادان، او تای بو تای آراسیندا کورپو سالان، صباحینین یولونو گؤسترن نفوذلو بیر سؤز کورسوسودور.

دوکتور جواد هیئت «ایراندا تورک کولتورونون دورومو» آدلی مقاله‌سینده یازیردی: «...بیزیم ٢٦ ایلدن بری چاپ ائتدیگیمیز "وارلیق" درگیسی بو گونه دک منتظم اولاراق یاییلماقدادیر. ایلک سایلارینین چاپینا باشلادیغیمیز زمان آنا دیلیمیزده یازیب اوخویانلارین سایی یئترلی دئییلدی. او دؤورده آنا دیلیمیزده قصورسوز یازا بیلن یازارلارین سایی بارماقلا گؤستریله بیله‌جک وضعیتده ایدی. بونلار دا ترکیه‌ده و یا شیمالی آذربایجان‌دا تحصیل گؤرمش و یا اؤزو مستقیل شکیلده اؤیرنمش شخصلر ایدی. بیز "وارلیق"دا اورتاق تورک دیلینی ده گؤز اؤنونه توتاراق آذربایجان ادبی دیلینده یازماغا باشلادیق، ادبی دیل بیزده ایشله‌مه‌دیگی اوچون آذربایجان‌دا ایشله‌نن ادبی دیلی قبول ائتدیک.»

بو رقم، بلکه ده ایلک دئییلیشده چوخ عادی، چوخ ساده سسلنه بیلر. اما گلین، بیر آنلیغا دوشونک: خیالیمیزا بئله اوزون عؤمورلو بیر درگی گتیره بیلریک‌می؟ البته، یوخ. ژورناللاریمیزین اکثریتی قیسا عؤمور یاشامیشدیر. مطبوعات تاریخیمیزه نظر سالساق، بونا امین اولاریق. هئچ خاریجده نشر اولونان ژورناللاردا، بو عؤمره چاتمامیشدیر.

جواد هیئت عؤمرونو-گونونو، گؤزونون نورونو بو ژورنالین صحیفه‌لرینده شام کیمی اریدرک، مین بیر زحمته، اذیته قاتلاشارق گؤزل بیر «اؤلاد» بؤیوتموش، بو لایقلی «اؤلاد»ینین اوستونده اسیم-اسیم اسرک اونو بوتؤو تورک عالیمینه بخش ائتمیشدیر.

«وارلیق» - اینانمیرام کی، ایندی کیمینسه بو درگی حاقیندا معلوماتی اولماسین. اینانمیرام کی، ایندی کیمسه بو درگی حاقیندا ائشیتمه‌میش اولسون. اینانمیرام کی، ایندی بو درگی ایله اؤیونمه‌سین، فخر ائتمه‌سین. جواد هیئت‌ین بو ساحه‌ده‌کی خدمترلرینی ح. زردابی‌نین خدمترلری ایله مقایسه ائتمک اولار. «اکینچی»نین گؤردویو ایشی بیر عصر سونرا بو گون «وارلیق» درگیسی دوام ائتدیریر.

دیگر طرفدن، «ملا نصرالدین» ژورنالی‌نین ۲۰-جی عصرین اوّللرینده بوتون مسلمان عالیمینده یئرینه یئتردیگی میسسیانی عصرین آخیرلاریندا – مرکب اجتماعی-سیاسی شرطده معین فرقلی جحهتلری ایله «وارلیق» درگیسی یئرینه یئتیرمه‌گه موفق اولموشدور.

تام امینلیکله دئمک اولار کی، «وارلیق» ایلک سایینداں ایندی‌یه دک اؤز مؤوقعینی دگیشمه‌یرک بؤیوک تاریخی وظیفه‌نی یئرینه یئتیرمیشدیر و بو گون ده یئرینه یئتیرمکده‌در. او، نشره باشلاماسی ایله عطالت ایچینده اولان میلّی اجتماعی فیکره گوجلو تکان وئرمیش، میلّی معنوی اؤزونو درکده، میلّی اویانیشا جیدی تاثیر گؤسترمیشدیر.

«وارلیق» ژورنالی‌نین ایران‌دا نشر اولونان او بیری ژورناللره نسبتا اوزون عؤمورلولویو، تاثیر دایره‌سینین گئنیش‌لیگی، هر شئیدن اوّل، اونون اطرافیندا سیخ بیرلشن کوللکتیوینین یارادیجی امه‌یی ایله باغلیدیر.

دوکتور جواد هیئت‌ین علمی فعالیتینی تکجه طبابتله، یاخود «وارلیق» ژورنالی‌نین محررلیک-ناشیرلیک فعالیتی ایله محدودلاشدیرماق اولماز. او، عینی زاماندا، تاریخچی عالیم و فیلولوقدور. بو بؤیوک اینسان عؤمرونون بیر حیصه‌سینی تورک-آذربایجان تاریخی‌نین، دیل و ادبیاتی‌نین تدقیقینه حصر ائتمیش، علمی تورکولوژی آرشدیرمالارلا مشغول اولموشدور.

جواد هیئت اوتوز ایلدیر کی، آذربایجان تورک دیلی و ادبیاتی، تاریخی و فلکلورونو دیداکتیک بیر مئتودلا «وارلیق» ژورنالی واسیطه‌سیله یایملاییر. بوندان باشقا، او، بو ساحه‌یه دایر یئددی جیلدلیک کیتاب ترتیب ائتمیش، دوستو و همکاری، مرحوم دوکتور حمید نطقی ایله بیرگه ایران‌دا علمی تورکولوژینین اساسینی قویموشدور.

جواد هیئت ۱۹۹۳-جی ایلده تورکیه‌نین تهراندا‌کی بؤیوک ائلچیسی کورکماز حاق‌تانیرلا بیرگه تهران‌دا تورک کولتور مرکزلری آچمیشدیر. جواد هیئت تورکولوژی ساحه‌سینده آپاردیغی آرشدیرمالارا و علمی اثرلره گؤره تورک دیل قورومونون عضوو سچلمیش، ایستانبول طب و ادبیات فاکولته‌لرینین آلتون و فخری دیپلوملارینی آلمیشدیر. او، تورکیه، کانادا و امریکایا ائتدیگی سون سفرلرینده سکیز موکافاتا لایق گؤرولمشدور. دوکتور جواد هیئت طب و تورکولوژی ساحه‌لرینده چالیشمالارینا گؤره دونیادا، خصوصاً تورک دونیاسیندا بؤیوک شهرت قازانمیش، آدینی اوز ساغلیغیندا ایکن ابدیلشدیرمیشدیر.

جواد هیئت‌ین تورکولوژیه عاید کیتابلارینی خصوصی قئید ائتمک لازیمدیر: آذربایجان دیلی و ادبیاتی ایله باغلی ایکی جیلددن عبارت «آذربایجان ادبیات تاریخینه باخیش» (۱۹۸۰–۱۹۹۰)، «مقایسه‌اللغتین» («مقایسه‌لی لغت») (۱۹۸۴)، «آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی» (۱۹۸۸)، «تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» (۱۹۸۸)، «تورک دیلی و لهجه‌لری‌نین تاریخی» (۱۹۸۶)، «ادبیات‌شناسلیق» (۱۹۹۶)، «ایران تورکلری‌نین گلیشمه تاریخی» (به فارسی)، «۲۰-جی عصرده گؤنئی آذربایجان تورکلرینین دیل و ادیبیاتی».

بو ایری حجملی، مونومئنتال علمی اثرلری ایله او، ایران‌دا تورکولوژینین تملینی قویموش، بو ساحه‌ده‌کی بوشلوغو دولدورا بیلمشدیر. الدن-اله گزن بو کیتابلارین هر بیری آیری-آیریلیقدا آذربایجان ادیبیاتی‌نین، آنا دیلینین تدقیقینه، آرشدیریلماسینا حصر اولونان، بؤیوک اهمیت کسب ائدن اثرلردیر.

دوکتور جواد هیئت بو اثرده کونکرت و توتارلی فاکتلار، آرگومئنتلر اساسیندا گؤسترمیشدیر کی، آذربایجان تورکجه‌سی بعضی‌لرینین تعبیرینجه، تکجه فولکلور، شیفاهی دیل فاکتی دئییل، هم ده چاغداش علمی، ادبی، پوبلیسیستیک اثرلره منبع اولان دیل بازاسیدیر.

مؤلف بورادا دیلین اینکشاف پروسئسینده تفکور عامیلینی، جمعیتین گلیشمه مئیللرینی اؤن پلانا چکرک آذربایجانلیلارین نئجه زنگین معنوی ثروته مالک اولدوقلارینی وورغولامیشدیر. کیتاب، عینی زماندا گونئی آذربایجان تورکجه‌سی‌نین تاریخی تکامول پروسئسینه اویغونلاشاراق عموم تورک دیل عایلسینه داخیل اولدوغونو گؤسترییر. محض بو کیتابین علمی نتیجلرینده دیلیمیزین یئنی ادبی امکان، ایفاده قابلیتی‌نین باشقا دیللرله مقایسه‌ده اوستونلویو و زنگینلیگی فاکتی ایله عیانی تانیش اولا بیلیریک. اصلینده، جواد هیئت بو اثری ایله تاریخ بویو حاقی تاپدالانان بیر تورکجه‌یه وطنداشلیق پاسپورتو وئرمیشدیر.

جواد هیئت‌ین تعبیرینجه دئسک: «آذربایجان خالقی دونیانین ان ایگید، جومرد، چالیشقان و آنلاییشلی خالقلارینداندیر. تاریخین فاجعه‌سی اونو پارچالامیشدیر.»

تورک (آذربایجان) دیلی ان قایدالی دیللردن بیریدیر، سؤز خصوصیله فعللر باخیمیندان چوخ زنگیندیر. بعضا تورکجه بیر فعل‌له ایله بیر فیکر و آنلاییش بیلدیرمک اولور کی، فارس دیلینده و باشقا دیللرده اونو ایفاده ائتمک اوچون بیر جمله و یا نئجه جمله طلب اولونور.

جواد هیئت‌ین «مقایسه‌اللغتین» اثری علمی دگری و آکتواللغینا، کیفیتینه و ادبی مضمونونه، ایشلمه اوسلوبونون اورژیناللغینا گؤره مدنی حیاتیمیزدا حادثه حساب اولونا بیلر. بئله اثر محض اوز خالقینا، آنا دیلینه، اونون مودریک داحیلرینه سونسوز محبت نتیجه‌سینده یارانا بیلر. بو کیتاب بؤیوک فضولی‌نین سؤز، دیل حاقینی قورویان مؤلفین تورکجه‌میزه خور باخان شووینیست قلم صاحبلرینه توتارلی جوابیدیر.

اثرین دگـری بیر ده تورکجه‌میزه مختلف موناسیبتلر فورمالاشدران ایران محیطینده، اؤزو ده فارس دیلینده چاپ اولونماسینـدادیر. جواد هیئت بورادا تکجه حقیقتی گؤسترمه‌کله کفایتلنمه‌یيب، هم ده عیانی مثاللارلا، ثبوتلارلا موخالیفلرینی علمی اعترافه مجبـور ائتمیشدیر. بو معنادا، جواد هیئت‌ین «مقایسه‌اللغتین» اثری بئش یوز ایل اوّل یاشامیش گؤرکملی اوزبک شاعیری امیر علیشیر نوایـی‌نین «محاکمه‌اللغتین» آدلی داحی‌یانه اثری ایله مقایسه اولونا بیلر. علیشیر نوایـی زمانه‌سینین دیل پروبلملریندن بحث ائدرکن، علمی، ادبی حقیقتلری جیغاتای تورکجه‌سی ایله فارس دیلی‌نین مقایسه‌سینده آختارمیشسا، اونون معنوی واریشی بو مستوییه آذربایجان تورکجه‌سینی چیخارمیشدیر.

ادبی منبعلرین ایشیغیندا تاریخی ائکسکورس ائدن تدقیقاتچی عموم تورک جغرافی مکانینی تام حالدا اؤیرنمه‌یی واجب سایمیش، ۱۲۰۰–۱۴۰۰ یاشلی اورخان–یئنی‌سئی آبیده‌لرینین دیلینی توتارلی دیل فاکتی کیمی تحلیله جلب ائتمیشدیر. جواد هیئت دیلین نفوذ دایره‌سینی معین‌لشدیررکن او واختکی سووئتلر بیرلیگی‌نین گئنیش مکانینی، شرق تورکستانی، ایران و بالکانلری خاطیرلاماقلا، عمومیتله، ۲۸ تورک لهجه‌سیندن خبر وئرمیشدیر. جواد هیئت بو اثرینده تورکجه‌میزین علمی–مئتودیک و ترمینولوژی جهتدن آچیقـلانماسینا دا خصوصی دیقت یئتمیش، بو ساحه‌ده‌کی کؤلگه‌لی مقاملارا آیدینلیق گتیرمه‌یه چالیشمیشدیر. دیلیمیزین اینکشاف مرحله‌لرینده اونون گله‌جک پرسپئکتیولری باره‌ده وطنداش سئوگی‌سی ایله سؤز آچان مؤلف، دیلین قورولوشونو معین‌لشدیررکن گراماتیک نورمالارین و سینتاکسیسین اهمیت‌یندن گئنیش بحث ائتمیشدیر.

دیله جانلی اورقانیزم کیمی دائم گلیشمه‌ده و دینامیک یئنی‌لشمه‌ده باخان تدقیقاتچی عموم تورک دیل مکانینده آذربایجان تورکجه‌سی‌نین ایمکانلارینی اونون پراکتیک‌لیگی ایله شرطلندیرمیش، "بله دیل اوز استفاده مکانینی هر گون گئنیشلندیره بیلیر کی، بو دا دیل اوچون بؤیوک خوشبختلیکدیر." قناعتینه گلمیشدیر.

دیلده تاریخی یادداشین ایزلرین آراشدیران قوجامان تدقیقاتچی تورکجه‌میزین ان سیویل دیل عایله مکانیندا یئر آلدیغینی تام قطعیتله سؤیله‌میشدیر. بو دیلین لغت فوندونون زنگین‌لیگینی یئنی سؤز یاراتما باجاریغیندا، آلینما سؤزلری دوغما دیله اویغونلاشدیـرا بیلمه‌سینده گؤرن جواد هیئت اوخشار دیللر آراسیندا مبادیله‌نی نورمال و واجب پروسئس حساب ائتمیشدیر.

دیلمیزین بوگونکو زنگین‌لیگینده آنا کؤک سؤزلرین بوللوغو اساس گؤتورولسه، دیگر سبب اونون دائم سؤز قبول ائدیب گلیشمه‌یه مئیللی اولماسیندادیر. ماراقلیدیر کی، بیز بو مثبت مئیلی مقایسه‌یه جلب اولونموش فارس دیلینده گؤرموروک. تدقیقاتچی "مقایسه‌اللغتین" – "مقایسه‌لی لغت" اثرینده ۱۶۵۰ تورک سؤزونو گؤسترير کی، فارس دیلینده اونلارین قارشیلیغی یوخدور. بو دیلده یارانان کونسرواتیزم زمان- زمان اونـا ضربه وورموش، لغت فوندوندا جیدی چاتیشمامازلیقلار یاراتمیشدیر.

ایندی قارشیلیغی اولمایان ۱۶۵۰ تورک سؤزو عوضینه فارس‌لار عرب و تورک دیللریندن سئچیلن سؤزلردن استفاده ائدیرلر. بو قارشیلیقلی مقایسه‌لره اساسلانان اثر آذربایجان تورکجه‌سی‌نین اوستونلوگونو ثبوت ائدیر.

دوکتور جواهیئت‌ین "مقایسه‌اللغتین" – "مقایسه‌لی لغت" اثری گله‌جکده دیل تاریخیمیزی تدقیق ائدجک، آراشدیراجاق گنج عالیم‌لره علمی و معنوی دستک اولا بیلن چوخ زنگین و سانباللی منبع‌دیر.

دوکتور جواد هیئت‌ین آذربایجان‌دا چاپ اولونان "تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش"، "آذربایجان شیفاهی خلق ادبیاتی"، "آذربایجان ادبیاتینا بیر باخیش" کیتابلاری آرتیق طلبه‌لریمیزین، ضیالیلاریمیزین ماراقلا اوخویوب اؤیرندیکلری ان دگرلی منبع‌لره چئویلمیشدییر. بو گون همان کیتابلار معنوی حیاتیمیزدا یالنیز علمی-مئتودیک باخیمدان دئییل، هم ده تاریخی-اخلاقی و معنوی جهتدن مهم رول اوینایر، معنوی‌یاتدا، علمده کئچید دؤورنون پروبلئم‌لرینی حل ائتمکده بیزه کؤمک گؤسترییر.

دوکتور جواد هیئت‌ین "تورک دیلی و لهجه‌لرین تاریخینه باخیش" اثری ده اوز مضمونو ایله چوخ سئچیلیر، تدقیقات باخیمدان دا اولدوقجا ماراقلی و اهمیت‌لیدیر. تورک خالقلارینین معنوی بیرلیگینه عنوانلانمیش ۴۶۰ صحیفه‌لیک بو کیتاب ۲۰۰۱-جی ایلده تهران شهرینده چاپ اولونموشدور. کیتاب ۴ فصل، ۳ بؤلمه‌دن عبارتدیر. کیتابا ایکی دونیا شؤهرتلی تورکولوق-عالیم حمید نطقی و آلمانیالی پروفسور گرهارد دوفر اؤن سؤز یازمیشدیر.

معلوم اولدوغو کیمی، اوزون ایللر ایران‌دا پهلوی حاکیمیتی تورکلری فارسلاشدیرماق کیمی جفنگ سیاستی ایله جنوبی آذربایجانلیلارین میلّی و معنوی گلیشمه‌سینه مانع اولموش، اونلارین دیلی، ادبیاتی، تاریخی اوزرینه کؤلگه سالماقلا ۳۵ میلیون‌دان آرتیق بیر خالقی کؤله وضعیتینده ساخلاماغا چالیشمیشدیر. یالنیز ایسلام انقلابیندان سونرا جمعیتده معین یومشالما حیس اولونموش، میلّی-اجتماعی فیکرین، ادبی-بدیعی تفکورون گلیشمه‌سینه آز دا اولسا، ایمکانلار یارانمیش، اؤزونو تصدیقا ایفاده‌سینه خدمت ائدن اونلارجا کیتاب، درگی، قزئت، یادداش سالنامه‌سی ایشیق اوزو گؤرموشدور. شاهلیق مونارخیاسینین دئوریلمیسیندن سونرا حقیقتا یوکسلیش ایللری باشلامیشدیر. دوغما دیلده اوخوماق، یازماق، ائشیتمک حصرتی نسبی ده اولسا سونا چاتمیشدیر. ایران محیطینده تورک خالقلارینین ادبیاتی، دیل و تاریخی دونیا شؤهرتلی عالیم‌لر، او جمله‌دن مشهور جراح، دیل و ادبیات تدقیقاتچی‌سی جواد هیئت کیمی شخصیتلر طرفیندن اؤیرنیلمه‌یه باشلامیشدیر. گؤرکملی عالیمین "تورک دیلی و لهجه‌لرین تاریخینه باخیش" آدلی فارسجا یازدیغی اثر ده بو سیرادادیر.

"تورک دیلی و لهجه‌لرین تاریخینه باخیش" اثرینده دوکتور جواد هیئت دیلمیزین واله ائدیجی یارادیجیلیق قابلیتینی کونکرت فاکتلار، دلیل‌لرله گؤسترە بیلمیشدیر. بو اثر ده آکتواللیغینا، علمی دگرینه، اجتماعی-مدنی مضمونونا و اورژیناللیغینا گؤره

دیلچیلیگیمیزده، مدنی حیاتیمیزدا یئنی بیر حادثه‌دیر. بئله اثرلر یالنیز آنا یوردونا، وطنینه، خالقینا، اولو میلّتینه بؤیوک سئوگی نتیجه‌سینده یارانا بیلر.
کیتابین بیرینجی بؤلوموندە تورک دیلی تاریخی و بو دیلده دانیشان خالقلارین سایی، جوغرافی اراضی‌سی، ائتنیک منسوبیت‌لری حاقیندا معلومات وئریلیر. غربده بالکان یاریم‌آداسی و ائگه دنیزیندن توتموش، شرقده چینه کیمی گئنیش بیر اراضی‌ده تورک دیلی لهجه‌لرینده دانیشان خالقلارین اورال-آلتای دیل عایله‌سینه منسوبیتی باخیمدان آراشدیرمالار آپاریلیر، بو یؤنده موجود اولان تدقیقاتلارا مناسبت بیلدیریلیر.

مؤلف تورک دیلینین مورفولوژیسیندن بحث ائدرکن دونیا دیللری بؤلگوسونده تورک دیلی‌نین یارانما و گلیشمه پروسئسینی یئنی اساسلارلا تحلیله جلب ائتمیشدیر.

کیتابین ایکینجی بؤلوموندە مؤلف تورک دیلی‌نین گلیشمه دؤورلرینی آشاغیداکی شکیلده تصنیف ائتمیشدیر.
- آلتایک دؤورو (مونقول دیلی ایله مشترک‌دیر).
- پروتو تورک.
- ان قدیم تورک دیلی دؤورو (هون، بولقار، پئچئنئق، خزر).
- قدیم تورک دیلی دؤورو.
- اورتا عصرلر تورک دیلی دؤورو.
- یئنی تورک دیلی دؤورو.

آدی چکیلن بیرینجی، ایکینجی و اوچونجو دؤورلر حاقیندا ادبی نمونه‌لر یوخ درجه‌سینده اولسا دا، اسکی تورک دیلی دؤورو زنگین یازیلی منبع‌لرله اساسلاندیریلیر. اصلینده، تورک ادبی دیلینین اؤزه‌گینده محض همین دیل تظاهرلری دایانیر.

دؤردونجوسو - قدیم تورک دیلی دؤورو تخمیناً گؤیتورک و اویغور حاکمیتلری دؤورونه تصادف ائدیر (۱۰-جو عصر).

تورک خالقلارینین دیلی و ادبیاتی دونیانین ان قدیم، زنگین سؤز، مدنیت ثروتی‌دیر. بو دیلین یئددی مین ایلدن آرتیق تاریخی واردیر. اسکی زامانلاردان باشلایاراق، اؤزونه - مخصوص بدیعی کیفیتلره مالیک اولدوغونو ثبوت ائدیب اورتا عصره‌لر دک یاشایان اورتا آسیا تورکجه‌سی غربی تورکجه، یعنی سلجوق تورکجه‌سی ایله مشترک اینکیشافینی داوام ائتدیرمیشدیر.

یئنی تورک دؤورو ایسه ۱۶-جی یوز ایللیکدن باشلایاراق بو گونوموزه قدر گلیب چیخمیشدیر. مؤلف، همچینین تورکلرین یازیلی ادبیاتی‌نین میلّی الیفباسی ایله بیرگه مئیدانا گلمهسیندن سؤز آچمیش، ساقو، قوشوق، مانی، بوی، داستان، اؤتوک، آغی و س. اؤرنکلرین تورک دیلی و ادبیاتی‌نین ایلکین نمونه‌لری اولدوغونو گؤسترمیشدیر.

۷-جی یوز ایللیکده یارانان «اورخان-یئنی‌سئی» کیتابهلرینی تورک خالقلارینین اورتاق تاریخی آبیده‌سی کیمی تقدیم ائدن مؤلیف فیکیرلرینی علمی دلیللرله ثبوتا یئتیرمیشدیر.

۱۱-جی عصرده محمود کاشغاری‌نین «دیوانی لغات الترک» و یوسوف بالاساقونلونون «قوتادقو بیلیک» اثرلرینی تورک دیلی‌نین بدیعی سؤز تاریخینده یئنی بیر حادثه حساب ائدن جواد هیئت ۱۲-جی عصرده احمد یوغنکینین «عطابط الحقایق» و احمد یسوی‌نین «دیوانی حکمت»ینین تورک ادبیاتی‌نین ان گؤزل اؤرنه‌گی اولدوغونو گؤسترمیشدیر. ۱۳-جو عصرده اوغوز تورکجه‌سی‌نین حاکیم مؤوقعینی عزالدّین حسن‌اوغلو و نصیر باکوییینین اثرلریندن نمونه‌لر گتیرمکله تصدیق‌لمیش، «احمد حرامی» کیمی داستانلاری ائپیک شعریمیزین قارانقوشو آدلاندیرمیشدیر.

تورک خالقلارینین داستان یارادیجیلیغی‌نین چوخ قدیم و زنگین عنعنه‌لره مالیک اولدوغونو قئید ائدن مؤلف بو داستانلاری قهرمانلیق، اینام و دوشونجه تاریخیمیزین تاریخدن اوّلکی و سونراکی چاغلارینین بدیعی ایفاده‌سی کیمی قیمتلندیرمیشدیر.

کیتابین «یئنی تورک دؤورو» بؤلوموندە مرکزی گونئی جیغاتای دیلی‌نین اؤزبکلر دؤوروندن سؤز آچان مؤلف علیشیر نوایی‌نین ۱۴-جو یوز ایللیکده پارلاق نمونه‌لر یاراتدیغیندان یازمیش، «شجره‌یی ترکه‌مه»، «تورک شجره‌سیندن نمونه‌لر»، «چاغداش اؤزبک نثری»، «خالق ادبیاتی» کیتابلاری باره‌ده زنگین اینفورماسییا وئرمیشدیر.
۳-جو فصلین ۲-جی بؤلمه‌سینده «قدیم اوغوز»، «اورتا اوغوز»، «جامع التواریخ»ین اوغوزلار باره‌سینده وئردیگی معلوماتی اوخوجولارا چاتدیرمیشدیر.

قدیم آنادولو تورکجه‌سی ۱۴-جو -۱۵-جی یوزایللیکلرده، آنادولو تورکجه‌سی‌نین قراماتیکاسی، آنادولو تورکجه‌سی ۱۶-جی -۱۹-جو عصرلرده، عثمانلی نظم و نثری ۱۹-جو -۲۰-جی عصرلرده، یئنی تورکیه تورکجه‌سی‌نین اؤزللیکلری، شعریتی، ائله‌جه ده لهجه‌لری بارده دوکتور جواد هیئت‌ین عمومی‌لشدیرمه‌لری فاکتلارین زنگینلیگی، مقا-یسه‌لی تحلیل باخیمیندان ماراق دوغورور. بو فصلین آذری تورکجه‌سی بؤلوموندە آذربایجان ادبی دیلی‌نین تشکولوندە عموم خالق دیلینین رولو، آذربایجان ادبی دیلینین باشلانغیج مرحله‌سی - «کیتابی دده قورقود»دان حسن‌اوغلو و نصیر باکوییه، ۱۳-جو عصردن ۲۰-جی عصره -قازی بورحان‌الدین، نسیمی، خطایی کیمی آذربایجان داحیلریندن آذربایجان دیلینین رسمی دؤلت دیلی ایستاتوسو قازانماسینا کیمی گلیشمه یولو نظردن کئچیریلمیشدیر. جنوبی آذربایجان‌دا معاصر نثر نمونه‌لری، ادبی دیلین فونکسیونال خصوصیتلری، باره‌ده توتارلی مثاللار گؤسترمکله بو لهجه‌نین ائتنوقرافیک مضمونو لئکسیک مضمونلا موازی شرح ائدیلیر. مؤلف شهریار، سهند، محمدعلی فرزانه یارادیجیلیغیندان نمونه‌لر گتیررک جنوب‌دا ادبی دیلین گلیشمه‌سینین بوی آرتیمینی گؤسترمیش و حاقلی اولاراق قوزئی و گونئی آراسینداکی موجود دیل فرقینی تاریخی کؤکده دئییل، اونلارین دوشدوکلری اجتماعی شرایط‌ده آختارمیشدیر.

«تورکمن تورکجه‌سی» آدلی حیصه‌ده مؤلف مختیمقولو فراغی و تورکمن دیلی‌نین اؤزللیکلری حاقیندا ماراقلی فیکیرلر ایرلی سورموشدور. تورکمن شیفاهی خالق ادبیاتی ایله آذربایجان، تورکیه شیفاهی خالق ادبیاتینی مقایسه ائتمیش، آذربایجان و تورکیه شیفاهی خالق ادبیاتی‌نین اورتاق تورک ادبیاتیندا اؤزونه مخصوص رول

اویناديغینی خصوصی وورغولامیشدیر.

کیتابین نؤبتی فصلی «معاصر تورک دیلی و لهجه‌لری» آدلانیر. بورادا تورک خالقلارینین آدی ایله یاناشی، گرارد کلوزونون تورک دیلی اوزره نظریه‌سینه، پروفسور فرهاد زینال معاصر تورک دیلی‌نین بؤلگولری حاقیندا قناعتلرینه گئنیش یئر آیریلمیشدیر. بو فصلین «تورکیه تورکجه‌سی»، یاخود «عثمانلی دیلی» بؤلومونده بالکان تورکجه‌سی، یوگسلاویا، یونانیستان، رومانیا، بولقاریستان، کیپر، سوریه، لیوان، ائلهجه ده کریم-تاتار تورکلری‌نین بوگونکو دورومو، ادبی ایمکانلاری باره‌ده گئنیش معلومات وئریلمیشدیر.

«آذربایجان تورکجه‌سی، یاخود ایران تورکجه‌سی» بؤلمه‌سینده بو ساحه‌ده آپاریلان تدقیقاتلارین و تدقیقاتچیلارین آدی چکیلمیش، ایراندا تورکلر یاشایان بؤلگه‌لرین عنوانی گؤستریلمیشدیر.

جواد هیئت، همچینین ایلک دفعه اولاراق گونئی آذربایجان‌داکی لهجه‌لرین علمی ایضاحینی وئرمیش و قوزئی آذربایجان تورکجه‌سی‌نین بؤلوملرینی جوغرافی اراضیلر اوزره شرح ائتمیشدیر. جنوبی آذربایجان لهجه‌لرینین اراضی-انضیباطی بؤلگولر اوزره سیراسینا دیقت یئتیرک:

۱.مرکزی لهجه: تبریز، ماراغا.
۲.شیمالی لهجه: مرند، اهر.
۳.شیمالی-غرب لهجه‌سی: خوی، ماکو.
۴.شیمالی-شرق لهجه‌سی: بکرآباد، باجروان.
۵.شرقی لهجه: اردبیل، (ساوالان)، خالخال.
۶.غربی لهجه: اورمیه، سالماس.
۷.جنوبی لهجه: سایین‌قالا.
۸.جنوب-شرق لهجه‌سی: زنجان.
۹.جنوب-غرب لهجه‌سی: ساوج‌بولاق.

بونلاردان باشقا، ایران‌دا خوراسان تورکلری، قاشقای تورکلری، افشار تورکلری، ایران-تورکمن تورکلری‌نین ده لهجه‌لری قئید اولونموشدور کی، بو دا، اؤز نؤوبه‌سینده تدقیقاتچینین حادثه و فاکتلارا گئنیش آنلامدا یاناشدیغینی گؤسترمیشدیر.

اوزون مدت تورکجه دانیشماق یاساق حساب اولونان بو اؤلکه‌ده بئله بیر دگرلی تدقیقاتین ایشیق اوزو گؤرمه‌سی، فیکریمیزجه، مدنی انقیلابا برابردیر، بؤیوک نایلیت‌دیر.

بو بؤلومون ایکینجی حیصه‌سینده جواد هیئت قیپچاق تورکجه‌سی حاقیندا دگرلی معلومات وئرمیش، قازاق، قاراقالپاق، قیرغیز، نوقای و آلتای تورک لهجه‌لری باره‌سینده گئنیش شرحلر وئرن مؤلف، اصلینده فارس دیللی اوخوجولاری تورک دیلی‌نین بدیعی ایمکانلاری، زنگین لغت فوندو ایله تانیش ائتمه‌گی قارشیبا مقصد قویموش و بیزه ائله

گلیر کی، مقصدینی تام شکیلده حیاتا کئچیره بیلمیشدیر.

دوکتور جواد هیئت آذربایجان تورکجه‌سی‌نین آدی و مؤوقعی باره‌ده ده دگرلی فیکیرلرین صاحبیدیر. او، بیر اجتیماعی خادیم کیمی زامان-زامان ایران اراضیسینده تورک دیلی و اونون منشایی حاقیندا فورمالاشدیریلان شووینیست باخیشلاری تنقید ائدهرک آذربایجان‌لیلاری تات، فارس، پهلوی آدلاندیرانلارا اؤز میلّی مؤوقعینی گؤسترمیشدیر.

جواد هیئت بو تورکجه‌نی، هم ده بیر مدنیت فاکتی، میلّی دگر واحیدی کیمی سجییله‌ندیرمیش، اصل وطنداش یانغیسی ایله ان مختلیف منبع‌لرده قورونان آذربایجان حقیقت‌لرینی کیتابا داخیل ائتمیش، اوپپونئنتلرینی سوسدورماغا چالیشمیشدیر. او، گؤسترمیشدیر کی، بو حقیقتلر ان معتبر دونیا انسیکلوپئدیالارییندا اؤز عکسینی نئجه تاپمیشدیر. نمونهلره دیقت یئتیرک: ۱۹۹۱-جی ایلده اینگیلتره‌نین ویلیام پئنتون نشریاتیندا نشر اولونموش «بریتانیکا» انسیکلوپئدیاسی‌نین ۹۳۲-جی صحیفه‌سینده بئله یازیلیر: «سووئت آذربایجانی ایله ایران آذربایجانی بیر-بیرینه باغلیدیر و بو ایکی آذربایجان‌ین خالقی بیر کؤکدن و بیر سویداندیر. یالنیز فرقلی سییاسی رژیملرده یاشاییبلار...»

تخمیناً بو و بونا بنزر حقیقتلر ۱۹۶۲-جی ایلده نشر اولونان «آمریکا» انسیکلوپئدیاسیندا، ۱۹۷۱-جی ایلده نیویورکدا نشر اولونان «آمریکا» انسیکلوپئدیاسی‌نین ایکینجی جیلدینده، ۱۹۶۰ ایلده نشر اولونان «قراد لاقوس» انسیکلوپئدیاسیندا، ۱۹۷۵-جی ایلده نیویورک‌دا نشر اولونان «اینترناسیونال» انسیکلوپئدیاسیندا، ۱۹۶۶-جی ایلده آلمانیادا نشر اولونان «بروک هاوسین» انسیکلوپئدیاسیندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. آذر-بایجانلیلارین حاقلارینین قوروندوغو بو منبعلری تدقیقاتا جلب ائدن جواد هیئت اصل وطنداشلیق ایشی گؤرموشدور.

کیتابین سون بؤلوموندە خوراسان و مرکزی بؤلگهلرده یاشایان «خلج»، «ابیورد»، «سونقور» و دیگر تورک سویلاری حاقیندا علمی معلومات دا بؤیوک ماراق دوغورور.

دوکتور جواد هیئت بو اثرینده تورک دیلی‌نین تاریخینی اونو یارادان خالقین تاریخی ایله علاقه‌لی شکیلده وئرمه‌گه چالیشمیش و بونا موفق اولموشدور، تورکولوژینین علمی-نظری پرنسیپلرینی، عمومی گلیشمه قانونلارینین معاصیر مرحله‌ده وظیفه‌لرینی آچیقلامیشدیر.

فیکریمیزجه، تورک دونیاسی اوزره اورتاق آراشدیرما قایناغی اولان بو اثر یئنی مرحله‌ده تدقیقات اوچون عوضسیز منبع‌دیر.

درین اورودیسیایا، آیدین تفکوره، هر طرفلی بیلیگه، گئنیش معلوماتا مالیک اولان جواد هیئت‌ین بؤیوک اهمیت کسب ائدن دگرلی اثرلریندن بیری ده «تورکلرین تاریخ و مد-نیتینه بیر باخیش» کیتابیدیر. مؤلف بو اثرینده اؤز مقصدینی آچیقلایاراق زنگین فاکتلاری آراشدیریر، آرخئولوژی، ائپی‌قرافیک، ائتنوقرافیک ماتریاللارا استینادن

تورکلرین ان آزی دؤرد مین ایله یاخین تاریخه مالیک اولدوقلارینی ثبوت ائتمیشدیر. او، یازیردی: «بیزده تورکلر میلّتیمیزین یاریسینا یاخین بیر کوتله‌سینی تشکیل ائدیب، مین ایل ایران تاریخینده حاکیمیت‌ده اولوب و ایران‌ین آزادلیغی یولوندا جانلارینداn کئچه-رک، ایرانی‌ن دوشمنلردن قورودوقلاری حالدا، سون عصرده‌کی پهلوی رژیمی‌نین ایفراط درهجهسینده اولان فارس شووینیست سیاستی نتیجهسینده تورک دیللری و اد-بیاتلاری اینکار و یاساق اولونموش و تاریخلرینین مهم حیصهلری ده رسمی تاریخلردن سیلینمیشدی. بو سبب‌دن وطنداشلاریمیزین معلوماتی بو ساحه‌ده یا هئچ اولمامیش و یا یالنیش، بیر طرفلی اولموشدور. بیز ایسلام انقیلابینین تامین ائتدیگی دیل و فرهنگ (مدنیت – ن.ای.) آزادلیغی سایه‌سینده بیر طرفدن بو بوشلوغو دولدورماق، یالنیش فیکیرلری اصلاح ائتمک و گلهجکده‌کی علمی تدقیقلر اوچون تاریخی و مدنی زمین حاضرلاماق قصدیله مختلیف منبعلردن الده ائتدیگیمیز معلوماتی خلاصه ائدرک، آنا دیلیمیزده بو کیتابی یازدیق».

تورک آدینین منشایندن، ایلک تورک دؤلتی‌نین یارانماسیندان توتموش کئچدیگیمیز بوتون سونراکی تاریخی گلیشمه یوللارینی ایزله‌یرک گلیشمه‌میز، اوغورلاریمیز حاقیندا تصور یارادان بو کیتابی دا جواد هیئت بؤیوک وطنپرورلیک حیسی ایله یازدیرمیشدیر. او، بو دفعه ده اؤز چیگنینی آغیر بیر یوکون آلتینا وئرمیش و نتیجه‌ده، اورتایا چوخلو فاکتلارلا زنگین، اطرافلی تحلیله اساسلانان ماراقلی بیر اثر قویموشدور.

تورک دونیاسی‌نین اجتماعی-سیاسی تاریخینه حصر ائدیلمیش «تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» کیتابینین دگریندن چوخ دانیشماق اولار. تاریخ علملری دوکتورو، پروفسور اوقتای افندیئوین یازدیغی کیمی: «...بو واختا قدر ایران‌دا (ائلهجه ده آذربایجان‌دا) دونیا تورکلرینین تاریخی، دیللری، ادبیاتی، مدنیتی حاقیندا بئله گئنیش و عینی زاماندا، ییغجام معلومات وئرن بیر اثر یوخ ایدی».

جواد هیئت «تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» کیتابیندا گؤستریر کی، قدیم تورکلر آسیا، آوروپا و آفریکا قیتالارینی احاطه ائدن گئنیش اراضیلره کؤچلر ائتمیش، قالدیقلاری اؤلکه‌لرده قدرتلی دؤلتلر و سیاسی بیرلشمه‌لر یاراتمیش، ائتنیک پروسئسلرین گئدیشینه گوجلو تأثیر گؤسترمیش، دونیا مدنیتینه مثل‌سیز اینجیلر، قیمتلی معنوی ثروتلر بخش ائتمیشلر. مؤلف تورک خالقلارینین تاریخ و مدنیتینی بؤیوک افتیخار حیسی ایله شرح ائتمیشدیر. چوخ ماراقلی بیر فاکتی یادا سالاق: ایران کیمی زنگین و چوخ عصرلیک دؤلت‌چیلیک عنعنه‌لری اولان بیر اؤلکه‌ده ۱۱-جی عصردن ۲۰-جی عصرین اولینه دک سیاسی حاکمیت اساساً تورک سولاله‌لرینین و ائتنیک قروپلارینین الینده اولموشدور (سلجوقلار، آتابیلر، جلالیلر، قاراقویونلولار، آغ قویونلولار، قیزیلباشلار). ۱۶-جی عصره قدر آذربایجان همین دؤلتلرین مرکزی ویلایتی، تبریز ایسه پایتختی اولموشدور.

دوکتور جواد هیئت تورک سویلو خالقلارین معنوی مدنیتینی دریندن اؤیرنمیش،

خصوصیله ده آذربایجان دیلی، ادبیاتی، مدنیتی و تاریخینین اؤیرهنیلمه‌سینه بؤیوک-امک صرف ائتمیشدیر.

عالیمین اوزون مدتلی، هم ده گرگین آختاریشلارینین نتیجه‌سی اولاراق یارانان «تورکلرین تاریخ و مدنیتینه بیر باخیش» کیتابی آذربایجان‌دا دا چاپ اولونموش، بؤیوک اهمیته مالیک، قیمتلی بیر کیتابدیر.

دوکتور جواد هیئت‌ین یارادیجیلیغی، علمی اثرلری باره‌ده معلومات وئررکن اونو دا قئید ائتمک لازیم‌دیر کی، اونون ان بؤیوک آرزوسو باکی‌دا اولماق ایدی. و او، بو آرزویا ۱۹۸۲-جی ایلده چاتمیش و باکی‌یا گلمیشدیر. پروفسور نورددین رضایئوین دعوتی و خاریجی اؤلکه‌لرله دوستلوق جمعیتی‌نین خطی ایله ایلک گلیشینده چوخ یئری گزمیش، چوخ یئرده اولموش و هر یئرده بؤیوک سئوگی ایله قارشیلاشمیشدیر. مطبوعات اورقانلارینین ان ماراقلی مصاحیبینه چئوریلمیش، چوخ ساییدا همکارلاری ایله ابدی دوستلوغونون تملینی قویموش، علمی توپلانتیلاردا، گؤروشلرده اشتیراک ائتمیش، طلبه‌لر قارشیسیندا موحازیره اوخوماغا دا واخت تاپمیشدیر و یولو چوخدان گؤزلهنیلن بو «قوناق» ائله ایلک گلیشینده آذربایجان‌ین علمی، طببی، ادبی، تاریخی، دیل‌چیلیک ساحه‌لرینده تانیمیش و درحال نفوذ قازانمیشدیر.

جواد هیئت‌ین آذربایجانا ایلک سفریندن متاثر اولان آذربایجان‌ین خالق شاعیری بختیار واهاب‌زاده «بیچاق و قلم» شعرینی یازمیشدیر:

بیر خالقین معنوی آغریلارینا
علاجی، قارداشیم، قلم‌ده گؤردون.
گوندوزلر بیچاقلا کسمک بیر یانا،
گئجه‌لر الینه قلم گؤتوردون.

یاز کی، بوتؤو ایدیک، پارالانمیشیق،
او تایدان دونیایا سسین اوجالسین.
یاز کی، قلمیندن سوزولن ایشیق،
وطندن وطنه بیر کؤرپو سالسین!

عمومیتله، بئله شعرلرین ساییسنی آرتیرماق اولار و بو، دوکتور جواد هیئته و «وارلیق» ژورنالی‌نین ایل دؤنوملرینه چوخ شعرلر حصر اولوندوغونون گؤستریجیسیدیر. ر. آ. قارتال «وارلیق‌ین اون بیر یاشینا آلقیش»، علی عبدی «وارلیق درگی‌سینه»، ممدلی مصدّیق «عزیز قارداشیم جواد هیئته»، شیکار مسته‌لی «آنا بایاتی‌سی»، نریمان حسن‌زاده «گتیرین»، ن. خزری «وفالی اورک، شیفالی اللر»، شاهمار اکبرزاده «سلام دئ»، حسین کورداوغلو «دوست گلیشی»، بهروز آخوندوو «دوکتور جواد هیئته»، زلیمخان یاقوب «جواد هیئت کؤرپوسو»، پروف. اکبر حسین‌اوو «۸۰ ایللیک یوبیلئییه»، دوکتور. الؤوست میرزایئو «سن ائله اوّلکی جواد هیئت‌سن»، اقتصادچی-عالیم، شاعیر

اژدر قیاسی «بؤیوک شخصیت‌سن تورک دونیاسینا» و س.

اونون باره‌سینده «جواد هیئت وارلیغی» آدلی ایکی حیصه‌لی سندلی فیلم چکیلمیش‌دیر. فیلمین سسئناری مؤلفی نظامی خودییئو، قورولوشچو رئژیسسورو ائلدار ابلوج اولموشدور. فیلمین اساس حیصه‌لری تبریزده و سونرا تهران‌دا چکیلمیشدیر.

جواد هیئت ایکینجی دفعه باکی‌یا ۱۹۸۷-جی ایلده بؤیوک موتفکیر، دراماتورق م. ف. آخوندزاده‌نین یوبیلئی تدبیرلرینده اشتیراک ائتمک اوچون گلمیشدیر. اؤزو ایله برابر ایکی بؤیوک مونوقرافیاسینی «آذربایجان ادبیاتینا بیر باخیش» و «مقایسه الغتین» آدلی کیتابلارینی ارمغان گتیرمیشدیر.

جواد هیئت باکی‌یا تئز-تئز گلردی و هر گلیشینی بئله دگرلندیررردی: «هر دفعه‌ده‌کی گلیشیمده شیمالی آذربایجانا هم معلوماتیم آرتیر، هم ده سئوگیم»...

جواد هیئت یارادیجیلیغی آذربایجان ضیالیلارینین، عالیملرینین همیشه دقتینده اولموشدور. بئله تدقیقات‌چیلار جواد هیئت‌ین چوخ شاخه‌لی یارادیجی‌لیغینی تحلیل و تدقیق ائتمیشلر. جواد هیئت‌ین ان بؤیوک اثری ساییلان و ایران تورکلرینین میلّی شعورونون اویانماسیندا بؤیوک رول اویناین، کیملیگینی درک ائدن، تورکلویو ایله فخر ائدن یئنی بیر نسلین یئتیشمهسینه سبب اولان «وارلیق» درگیسی بو گونه دک بیر چوخ نامزدلیک، دوکتورلوق دیسسئرتاسیالارینین و علمی مقاله‌لرین مؤوضوسو اولموشدور. «وارلیق» ژورنالی ایله باغلی ایلک دیسسئرتاسییانی ناخچیوان دؤلت اونیورسیته‌سینین آذربایجان ادبیاتی کافئدراسینین دوسئنتی فیلولوژی اوزره فلسفه دوکتورو، بو سطیرلرین مؤلفی نزاکت رضا قیزی اسماعیلووا یازمیشدیر (۱۹۹۹). بوندان سونرا، باکی دؤلت اونیورسیته‌سینین دوسئنتی پروانه ممدووا (۲۰۰۳)، پاریس‌ده یاشایان سونل بوسنالی «ایران تورک وارلیغی و وارلیق» درگی‌سی (یوکسک لیسانس تئزی)، محمد رضا هیئت «وارلیق درگیسینده دیلچیلیکله باغلی مقالهلرین تدقیقی» (یوکسک لیسانس تئزی) مؤوضولارینداآراشدیرما آپارمیشلار.

قئید ائتمک لازیم‌دیر کی، دوکتور جواد هیئت‌ین آنادان اولماسینین ۷۰ ایللیگی ۱۹۹۵-جی ایلده باکی‌دا دؤلت سوییه‌سینده بؤیوک طنطنه ایله کئچیریلمیشدیر. آذر-بایجان ضیالیلارینین، علمی اجتیماعیت نمایندهلرینین اشتراک ائتدیکلری بو مؤهتشم یوبیلئی تدبیری آذربایجان تلویزیاسی ایله نماییش ائتدیریلمیش، بو گئجهنی بوتون آذربایجان خالقی سئیر ائتمیشدیر.

عموم میلّی لیدریمیز مرحوم جناب حیدر علیئوین یوخاریدا تقدیم ائتدیگیمیز تبریک نامه‌سی ده اورادا اوخونموشدور.

جواد هیئت‌ین ۷۵ و ۸۰ ایللیک یوبیلئیلری ده اؤلکهمیزده حؤرمتله قئید ائدیلمیشدیر. بو گون آیدین ذکا، یوکسک انتئللئکت صاحیبی اولان جواد هیئت‌ین ۱۰۰ ایللیک یوبیلئیی کئچیریلیر. آرازین او تایینداد ا و بو تایینداد ا عینی محبتله سئویلیر.

جواد هیئت آلوولو وطنپروردیر. آذربایجان بدنام ائرمنیلرین تجاووزونه معروض قالان‌دا، تورپاقلاریمیز اشغال اولوناندا، سویداشلاریمیز اؤز دوغما اود-اوجاقلاریندان پرن-پرن دوشنده اعتراض سسینی اوجالدانلاردان بیری ده جواد هیئت اولموشدور. او، قاراباغ محاربه‌سی ایله باغلی آذربایجان‌ین حاق سسینی دونیا توپلومونا چاتدیرمیشدیر. منفور ائرمنی تجاوزو حاقیندا بؤیوک فداکارلیق گؤسترمیش و بو فعالیتینی بو گون ده دایاندیرمامیشدیر. اونون آذربایجانا قارشی ائرمنی تروریزمینی، اشغال‌چیلیق سیاستینی افشا ائدن چیخیشلاری ایله ان عالی مجلیسلرده، ان معتبرر کورسولرده سسلنمیش، مقاله‌لرینده معروضه‌لرینده سؤیلمیشدیر. جواد هیئت آذربایجان‌ین حاق سسینی دونیایا چاتدیریلماسیندا اصل وطنپرورلیک و بو وطنپرورلیکدن ایرلی گلن فداکارلیق گؤسترمیشدیر.

ایران‌داکی قاراباغ مسلمانلارینا یاردیم کمیته‌سینین صدری کیمی جواد هیئت دونیانین بیر چوخ دؤلت باشچیلارینا مراجیعت ائتمیشدیر. اونون بؤیوک اورک آغریسی ایله تورکیه‌نین اسکی جمهورباشقانی جناب سولیمان دمیرال‌ه یازدیغی آچیق مکتوبونو هیجانسیز اوخوماق ممکن دئییل:

«سایین سلیمان دمیرل حضرتلری! تورکیه جمهورباشقانی!
سیزی بو مشغول گونلرینیزده ناراحات ائتدیگیم اوچون عذر دیله‌ییرم. بو جسارتی سیزی ۵۰ ایلدن بری، یعنی طلبه‌لیک زامانیندان تانیدیغیمدان و سیزده اینسانی میلّی و دینی دویغولارین گوجلو اولدوغونو بیلدیگیمدن و عینی زاماندا، تجروبه‌لی، بصیرتلی بیر دؤلت رئیسی اولدوغونوزدان آلیرام. مسلمان، آذری قارداشلارینیزین فاجعه‌لی و تاریخی دوشمنلری آراسیندا یالقیز، کیمسه‌سیز قالدیقلارینی آچیقلاماغی لازیم گؤرمورم. بو گون آرازین قوزئییندەکی دینداش و سویداشلاریمیز تاریخده آز راستلاشدیغیمیز بیر فاجعه و سوی‌قیریما معروض قالیبلار. هم ده بؤیوک بیر میلّت و یا گوجلو بیر دؤلت طرفیندن دئییل، بوتون تاریخ بویو حمایه‌میز آلتیندا یاشایان و عدالتیمیز سایه‌سینده بوتون اینسانی حاقلاردان فایدالانان ائرمنیلر طرفیندن. ائرمنیلر ان مودرن سلاحلارلا آذری قارداشلاریمیزین وطنینه هجوم ائتمیش، اینسانلاری بؤیوک-کیچیک، قادین-کیشی دئمه‌دن وحشی شکیلده اؤلدورموش، ائولرینی، یوردلارینی دا داغیدیب تالان ائتمیشلر. ۵ ایلدن بری داوام ائدن بو تجاوز و سوی‌قیریملار سون زامانلاردا داها دا شیدتلنمیشدیر. بو دوروم قارشیسیندا بوتون دونیا افکاری-عمومیه‌سی سوسور، اینسان حاقلارینی قورویانلار دا هئچ بیر اعتراض ائتمیرلر. بئله بیر دوروم قارشیسیندا مسلمان دونیاسی‌نین، تورکلرین، تورکیه و ایران ایسلام جمهوریتی‌نین و اولوسلاریمیزین وظیفه و مسئولیتلری نه اولا بیلر؟ بو مظلوم، سلاح‌سیز، اوردوسوز و اسارتدن یئنیجه چیخمیش قارداشلاریمیزی یالقیزمی بوراخما-لی‌ییق؟ ائرمنی داشناک اوردوسونون اونلارین یوردلارینا حیاسیزجاسینا تجاوزونه، قادین و کیشیلرینی، قوجا و اوشاقلارینی آجیمادان اؤلدورمه‌لرینه تاماشاچیمی قالاجا-غیق؟ بو، بیزلرین شرفینه، تورکلویه و مسلمانلیغا، نهایت، اینسانلیغا یاراشارمی؟ بو، بیزیم شانلی تاریخیمیزه سیغارمی؟

سایین جمهورباشقانی! لطفاً، منی عفو ائدین. بو سطیرلری گؤز یاشلاریمین قاباغینی آلا بیلمه‌دن یازیرام. و بو آندا آللاه-تعالی‌دان خالقیمیزا قورتولوش، یا دا اؤزومه اؤلوم ایستهییرم.

سایین باشقان! من دیپلومات و سیاست آدامی دئییلم. منیم بوتون حیاتیم علم و حکیم‌لیکله کئچمیشدیر. فقط، هئچ بیر زامان اینسانلیغین آجیلارینی اونوتمادیغیم کیمی، مملکتیم، میلّتیم، دینداشلاریم و سویداشلاریمین قایغی و کدرلریندن ده کناردا قالمادیم و اونلاردان آیری یاشامادیم. آرازین قوزئییندهکی قارداشلاریمیز منی آذریلرین آغساققاللاری بیلیرلر. من اؤزومو بو شرفلی آدا لاییق گؤرمورم. اما اونلارین منه اولان گوونجی و بوگونکو آغیر و فجیع دورومларینی گؤز اؤنونه آلاراق بیر آذری آغساققالی کیمی ذاتی-عالینیزدن خوهیش ائدیرم. هر شئیه رغما تجروبه‌لی، بصیرتلی دؤلت باشقانی، میلّت لیدری و حاق سئون بیر اینسان کیمی جیدی اؤلوم تهلوکهسینده قالان مظلوم آذری قارداشلاریمیزین یاردیمینا قالخین. آذربایجان خالقی دونیانین ان ایگید، جومرد، چالیشقان و آنلاییشلی خالقلاریندانديدر. روس استیلاسی و کمونیست استیبدادی اونو بوگونکو ائرمنی جینایتلرینه قوربان وئریب. فقط، اونلار قیرمیزی روس بویوندوروغو آلتیندا یاشادیغی زامان بئله، بو قدر آغیر دوروما دوشمه‌ییبلر و سوی‌قیریما معروض قالماییبلار. تاسوف کی، یئنیجه استیقلال و حوریته قووشدوقدان سونرا بیر گون ده اولسا، راحت نفس آلماییبلار. اوستهلیک، امنیتلرینی، دولانیشیقلارینی، یورد-یووالارینی و حتی جانلارینی دا ایتیرمکدهدیرلر. عجبا، دایما داوام ائدن بو اؤلوم تهلوکه‌سیندن قورتولماق اوچون نه ائتسینلر؟ تکرار بویوندوروغا گیرسینلر؟ طبیعی کی، بونا نه اؤزلری، نه تورکیه، نه ایران، نه ده کی، بیزلر تحمل ائده بیلمریک. بو حالدا واخت کئچیرمه‌دن اونلارین یاردیمینا گئدک و قارداشلاریمیزی بو ظلم، یانغین و قیرغیندان قورتاراق. اؤز شرف و حیثیتیمیزی ده قورویاق. سسیمیزه سس وئرهجگینیزه اومیدلی و امینم. ایرانلی آذری قارداشلارینیز آدیندان حؤرمهتیمی بیلدیریرم.

دوکتور جواد هیئت
تهران، ۲۱ نویابر، ۱۹۹۳-جو ایل»

چوخ بؤیوک هیجانلا، کؤورک حیسلرله سولیمان دمیرال‌ه عنوانلانمیش بو مکتوبدا دوکتور جواد هیئت آذربایجان‌ین زورلا جلب ائدیلدیگی عدالت‌سیز محاربه‌یه اعترا-ضی‌نی بیلدیریر، آذربایجانی دوشدویو فلاکتدن چیخارماق اوچون سعیلری گوجلندیرمه‌گه، ائرمنی فاشیزمینین قارشیسینی آلماغا، «بؤیوک دؤلتلرین سلاحلاری ایله تپه‌دن-دیرناغا دک سلاحلانمیش ائرمنیلرین قارشیسیندا آزربایجانلیلاری مدافعه ائدیب، سویقیریمینا مانع اولماغا» چاغیریر.

اؤز قارداشلارینین طالع‌یگینه بیگانه اولمایان، آغیر گونده، دار مقام‌دا اونلارا کؤمک اوچون چالیشان، الیندن گلنی اسیرگهمه‌ین دوکتور جواد هیئت باشقالارینی دا یاردیما، هارایا چاغیریردی. او، بوتون دونیانی آذربایجان‌ین حاق ایشینین مدافعهسینه

سسله‌ییردی. او، آذربایجانا هومانیتار یاردیم توپلانیلماسی و اونون قاچقینلارا، یارالیلارا و شهید عائله‌لرینه چاتدیریلماسی ایشینده ده بؤیوک امک صرف ائتمیشدیر.

جواد هیئت ۱۹۹۰-جی ایل یانوارین ۲۰-ده باکی‌دا تؤردیلمیش قارا یانوار حادثه‌لرینین قوربانلارینا - شهیدلره ۴۰ گون یاس ساخلایاراق، بؤیوک بیر مسجیدده تعزییه‌لر قورموش، احسانلار وئرمیش، بونونلا دا او یانغیلی، او دهشتلی گونلرده بیزیمله بیرگه اولدوغونو ثبوت ائتمیشدیر.

دوکتور جواد هیئت ۱۹۹۲-جی ایلده قاراباغ ساواشی‌نین ۱۶۰ یارالی‌سینین و عایله‌نین تهران‌دا، آلمانییادا پولسوز معالیجه‌سینی تشکیل ائتمیش، ان آغیر یارالیلاری ایسه شخصاً اؤزو عملیات ائدیب، نئچه-نئچه قهرمان سویداشیمیزی اؤلومون جاناغیندان قورتارمیشدیر.

تورپاقلاریمیز اوغروندا قهرمانلیقلا، ایگیدلیکله ووروشان اوغلوللاری اورک ناحیه‌سینه دگن گوللەلری چیخارانلاردان بیری ده دوکتور جواد هیئت اولموشدور. اونون حیاتا قایتاردیغی، ساغلام‌لیغینی برپا ائتدیگی مرد آذربایجان اوغوللاریندان بیری، قاراباغ محاربه‌سی علیلی معاریف علیئو یازیردی: «۱۹۹۳-جو ایل یانوارین ۷-ده بیز-۱۶ نفر ایرانا گئتدیک. ایکیمیزی، منی و جبراییل رایونوندان ائلشن آدلی اوغلانی جواد هیئت اؤزو عملیات ائله‌دی. گوللە ائلشن‌ین اورگینده، دامارلارین اوستونده ایدی. بورادا هئچ کس ریسک ائدیب اونو چیخارا بیلمیردی. اونو دوکتور جواد هیئت اؤزو چیخاردی. ایکی گوندن سونرا دئدی کی، گزه بیلرسن. منیم آغ جیگریم تامام داغیلمیشدی، قارا جیگریمده ده قلپه‌لر قالمیشدی. منی فئورال‌ین ۲-ده عملیات ائلهدی. عملیات موفقیتله قورتارمیشدی. جواد هیئت اؤزو رهبرلیک ائله‌میشدی. عملیات‌دان سونرا من آییلمامیشدیم. گؤرون، جواد هیئت نئیله‌میشدی. منیمله بیرگه آذربایجان‌دان گلن اوشاقلاری گتیرمیشدی و دئمیشدی کی، آذربایجان دیلینده، باکی لهجه‌سینده، آذربایجان لهجه‌سینده دانیشین. معاریف هانسی سؤزلری ایشلدیردیسه، سیز ده او سؤزلری دئیین، معاریف‌ین آناسینین، آتاسینین، باجی‌سینین، قارداشینین آدلارینی چکین. او آدلاری سیز ده چکین کی، معاریف‌ین عصبلرینه توخونسون، بلکه، نارکوزدان آییلسین. جواد هیئت همین اصوللا منی نارکوزدان آییلتمیشدی. اونون منیم اوستومده‌کی حاق-سایینی عؤمرومون سونونا دک اونوتمارام. او، منه ایکینجی حیات بخش ائدیب، یئنیدن عائله‌میزه، عزیزلریمه قایتاریب. بئله بیر یاخشی‌لیق اونودولار-می؟»

ایندی دوکتور جواد هیئت‌ه عنوانلانان بو دعالاری تک معاریف‌ین یوخ، اونون عسگر یولداشلارینین، دؤیوشچو دوستلارینین هامیسینین دیلیندن ائشیتمک اولار.

دوکتور جواد هیئت‌ین چتین، آغیر گونلرینده آذربایجانا مادی و معنوی دسته‌گینی، قاراباغ ساواشینین یارالیلارینا تمنّاسیز خیدمتینی وطنپرورلیگینی، فداکارلیغینی هئچ اونوتماق اولماز.

آلوولو وطنپرور، عینی زاماندا، «وارلیق»ین صحیفه‌لرینده آذربایجان تورپاقلارینا ائرمنی تجاوزونو قطعیتله پیسلمیش، ائرمنیلرین آذربایجان‌دا تؤردیکلری وحشی‌لیکلره، دینج اینسانلارین اؤز ائو-ائشیکلریندن دیدرگین سالینمالارینا، مجبوری کؤچکون، قاچقین حالیندا چادیرلاردا آغیر و دؤزولمز شرایطده یاشامالارینا اؤز اعتراض سسینی اوجالتمیشدیر. ائرمنیستان‌ین آذربایجانا اعلان اولونمامیش محاربه‌سیندن سونرا «وار-لیق»ین ائله بیر سایی یوخدور کی، اورادا قاراباغ حادثه‌لریندن دانیشیلماسین، بو باره‌ده اوخوجولارا معلومات وئریلمهسین.

بو گون غالیب خالقیمیزین او آغری-آجیلاری آرخادا قالمیش، تورپاقلاریمیز اشغال‌دان آزاد اولموشدور. قاراباغ دردیمیز یوخدور. لاچین دا بیزیمدیر، شوشا دا بیزیمدیر، خانکندی ده بیزیمدیر، کلبجر ده بیزیمدیر، آغدام دا بیزیمدیر....قاراباغ آذربایجان‌دیر!

جواد هیئت‌ین ان بؤیوک آرزوسو تورپاقلاریمیزین اشغال‌دان آزاد اولماسینی گؤرمک ایدی. روحون شاد اولسون بؤیوک اینسان قالیب خالقیمیزین قالیب ضیالی‌سی همیشه خالقیمیزا خدمت ائتمه‌گی اؤزونون ان بؤیوک قارداشلیق، وطنداشلیق بورجو، وظیفه‌سی بیلیردی.

شمال جنوب آراسیندا،
مایاک اولدون جواد هیئت!
یارالی‌یا، قاچقینلارا،
دایاق اولدون جواد هیئت!

Qaynaqlar

Dədə Qorqud Müəssisəsi. (1994). Təbrizli ədibə ən yüksək nişanın verilməsi. Ərk qəzeti, Təbriz, №194.

Heyət, C. (1984). Müqayisətül-lüğəteyn [In Persian]. Tehran.

Heyət, C. (1987). Türk dili və ləhcələrinin tarixinə bir baxış [In Persian]. Tehran.

Heyət, C. (1987). Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Tehran.

Heyət, C. (1988). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Tehran.

Heyət, C. (1989). İki dilin müqayisəsi (Farscadan tərcümə). Bakı.

Heyət, C. (1990). Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (Cild 1). Tehran.

Heyət, C. (1990). Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış (Cild 2). Tehran.

Heyət, C. (1990). Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı.

Heyət, C. (1993). Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı.

Heyət, C. (1993). Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı: Azərnəşr.
Heyət, C. (1994). Allah-Təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm [Açıq məktub]. Ərk, №92-1, s. 27.
Heyət, C. (1995). Doktor Cavad Heyət (s. 5). Bakı: Azərnəşr.
Heyət, C. (1995). Doktor Cavad Heyət. Bakı: Azərnəşr.
Mənafi, M. (1997, 8 avqust). Müqayisətül-lüğəteyn. Cənubdan səslər: Azərbaycan müəllimi qəzeti.
Qulam Hüseyn. (1351). Müasir mətbuat şəxsiyyətləri. Tehran: Presegent.
Salamullah, C. (1359). Dostlar görüşü. Tehran.
Salnamə. (1338). Doktor Cavad Heyət İranda cərrahlıq zirvəsini fəth etdi (Tərtib edən: Nadir). Tehran: Gilan nəşr.
Xudiyev, N. (2005). Cavad Heyət möcüzəsi. Bakı: Azərnəşr.
Yalman, A. Ş. (1969, Şubat). Doktor Cavad Heyət ilə mülakat. Vətən qəzeti, Türkiyə.

Nezaket İSMAYILOVA 0009-0007-3730-6838
Nahcivan Üniversitesi, Öğretmenler Enstitüsü Öğretim Üyesi
E-posta: nezaket.ismayilova@yahoo.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 7 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 14 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 19

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Şahrux Mirzə, Baysunqur Mirzə və Sultan Hüseyn Bayqara Dönəmində Elm, Sənət və Ədəbiyyat

Mazharuddin LABİB[I]

Xülasə:

Teymuiu hökmdarları və dövlət ərkanının şeir, ədəbiyyat, təzhib, cildləmə və miniatür sənətinə özəl diqqət və əlaqə göstərdikləri hər kəs tərəfindən bilinməkdədir.

Belə ki, Teymuri böyüklərinin İraq, Misir, Osmanlı və Çin hökmdarlarına göndərdikləri ən dəyərli hədiyyələr kitablar və əlyazma nüsxələri olmuşdur. Çünki Teymuri dönəminin o zərif kitabları və miniatürləri, bu günə qədər Şərq və Qərb muzeylərinin zərafətinə və bəzənməsinə səbəb olmuşdur. Herat şəhəri bu dönəmdə böyük bir ehtişam qazanmışdır ki, bu ehtişam və etibar, Şahrux Mirzə, Baysunqur Mirzə kimi böyük Teymuri hökmdarları, özəlliklə Sultan Hüseyn Bayqara kimi şəhzadələrin diqqəti və dəstəyi sayəsində mümkün olmuşdur. Herat şəhərinin inkişafı və Teymuri hökmdarlarının alimlərə və fazillərə göstərdiyi ilgi və sayğı, qonşu ölkələrin fərqli şəhərlərindən məşhur sənətkarların, yazıçıların, şairlərin və alimlərin bu kültür mərkəzinə gəlməsinə yol açmışdır. Bu tanınmış şəxslərin Herata gəlməsi ile birlikdə, "Herat məktəbi" adı verilən güclü bir mədəni mərkəz ortaya çıxdı ki, şübhəsiz, Herat şəhərinin bu qədər canlanıb bir kültür mərkəzi halına dönüşməsində, böyük şair, ədib, dövlət adamı və kültür qoruyucusu Əmir Əli Şir Nəvayinin sonsuz payı olmuşdur. Bu məqalə, Teymuri hökmdarlarının elm, ədəbiyyat və sənətin inkişafında və yetişməsindəki rolunu; özəlliklə Herat şəhərinin mədəni mühiti çərçivəsində ələ alaraq, sözügedən dönəmin İslam dünyasının ədəbi və mədəni dəyişimindəki tarixi yerini açıqlamağı və dəyərləndirməyi özünə məqsəd seçmişdir.

Açar sözlər: Elm, ədəbiyyat, sənət, Teymuri hökmdarlar, Əli Şir Nəvâyi, Herat məktəbi.

[I] Afqanistan Elmlər Akademiyası Özbək dili və ədəbiyyatı şöbəsi elmi üzvü.
E-poçt: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Şahruh Mirza, Baysungur Mirza ve Sultan Hüseyin Baykara Döneminde Bilim, Sanat ve Edebiyat

Mazharuddin LABİB[I]

Özet:

Timurlu hükümdarları ve devlet erkanının şiir, edebiyat, tezhip, ciltleme ve minyatür sanatına özel ilgi ve alaka gösterdikleri herkesçe bilinmektedir.

Nitekim Timurlu büyüklerinin Irak, Mısır, Osmanlı ve Çin hükümdarlarına gönderdikleri en değerli hediyeler kitaplar ve kol yazma nüshaları olmuştur. Çünkü Timurlu döneminin o zarif kitapları ve minyatürleri, bugüne kadar Doğu ve Batı müzelerinin zarafetine ve süslenmesine neden olmuştur. Herat şehri bu dönemde büyük bir ihtişam kazanmıştır ki bu ihtişam ve itibar, Şahruh Mirza, Baysungur Mirza gibi büyük Timurlu hükümdarları, özellikle Sultan Hüseyin Baykara gibi şehzadelerin ilgisi ve desteği sayesinde mümkün olmuştur. Herat şehrinin gelişmesi ve Timurlu hükümdarlarının âlimlere ve fazıllara gösterdiği ilgi ve saygı, komşu ülkelerin farklı şehirlerinden ünlü sanatkârların, yazarların, şairlerin ve bilginlerin bu kültür merkezine gelmesine yol açmıştır. Bu ünlü kişilerin Herat'a gelmesiyle birlikte, "Herat Ekolü" adı verilen güçlü bir kültürel merkez ortaya geldi ki şüphesiz, Herat şehrinin bu denli canlanıp bir kültür merkezi hâline dönüşmesinde, büyük şair, edip, devlet adamı ve kültür hamisi Emir Ali Şir Nevâî'nin sonsuz katkısı olmuştur. Bu çalışma, Timurlu hükümdarlarının bilim, edebiyat ve sanatın gelişmesinde ve olgunlaşmasındaki rolünü; özellikle Herat şehrinin kültürel ortamı çerçevesinde ele alarak, söz konusu dönemin İslam dünyasının edebî ve kültürel değişimindeki tarihî konumunu açıklamayı ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Açar sözlər: Bilim, Edebiyat, Sanat, Timurlu Hükümdarları Ali Şir Nevâyi, Herat Ekolü.

[I] Afganistan Bilimler Akademisi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü üyesi.
E-posta: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Science, Literature and Art in the Era of Shahrukh Mirza, Baysunghur Mirza, and Sultan Husayn Bayqara

Mazharuddin LABİB[I]

Abstract:

It is well established that the Timurid rulers and the high officials of their courts possessed a remarkable passion and aesthetic sensibility toward poetry, literature, book illumination, calligraphy, and miniature painting. The most exquisite gifts offered by Timurid nobles to the royal courts of Iraq, Egypt, the Ottoman Empire, and China were beautifully illustrated manuscripts and refined literary works. Indeed, the manuscripts and miniatures created during the Timurid era continue to adorn the grand museums of both the East and the West.

During this period, Herat attained an exceptional level of cultural and intellectual prominence. This splendor and prestige were largely the result of the enlightened patronage of princes such as Shah Rukh Mirza, Baysunghur Mirza, and other Timurid nobles, especially Sultan Husayn Bayqara. The flourishing of Herat and the respect shown by Timurid monarchs toward scholars and intellectuals attracted numerous artists, writers, poets, and scientists from neighboring regions to this cultural hub. Their collective presence transformed Herat into a distinguished intellectual center known as the Herat School, which became a hallmark of artistic and literary excellence.

Undoubtedly, the unparalleled influence and generous patronage of the eminent statesman and intellectual Amir Ali-Shir Nava'i played a decisive role in the city's cultural revival and prosperity. This article seeks to analyze the contributions of the Timurid monarchs to the advancement of science, literature, and art—particularly within the cultural context of Herat—and to elucidate the historical significance of this era in shaping the literary and cultural transformations of the Islamic world.

Keywords: Science and Literature, Art, Timur, Timurid Monarchs, Navā'ī, Herat School.

[I] Member of the Uzbek Language and Literature Department of the Afghanistan Academy of Sciences. Email: mazharuddintlabib@gmail.com

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

جلوه‌های علم، ادب و هنر در دوران شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا

مظهرالدین لبیب[I]

چکیده:
بدیهی است که سلاطین تیموری و ارکان دولت آنان به شعر و ادب، تذهیب، تجلید و میناتوری کتاب از شوق و ذوق ویژه‌ای برخوردار بودند. چنانچه تحفه بزرگان تیموری به دربار شاهان عراق، مصر، عثمانی و چین کتابها و نسخ خطی زیبا بود، زیرا این کتابهای زیبا و میناتورهای عصر تیموری تا امروز زیب و زینت موزه‌های بزرگ شرق و غرب شده است. هرات در این دوره عظمت بسیار را از آن خود کسب کرد که این اعتبار و افتخار، مرهون و مدیون توجه شهزادگان همچون؛ شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و دیگر امیران تیموری علی الخصوص سلطان حسین بایقرا بوده است. رونق و عظمت هرات و توجه و احترام سلاطین تیموری از دانشمندان و فضلا سبب شد که هنرمندان، نویسندگان، شاعران و دانشمندان بسیاری از شهرهای مختلف کشورهای همجوار به این مرکز فرهنگی بیایند و با تجمع خود در این شهر، کانون فرهنگی معتبری بهنام مکتب هرات پدید آورند که برومندی و آبادانی شهر متذکره بگونه یک مرکز کانون فرهنگی، بدون تردید نقش شایسته و ارزنده بزرگمرد و دانشگستر امیر علیشیر نوایی بیحد و حصر بوده است. این مقاله بر آن است تا با تحلیل نقش سلاطین تیموری در رشد و شکوفایی علم، ادب و هنر، به‌ویژه در بستر فرهنگی هرات، جایگاه تاریخی این دوره را در تحولات ادبی-فرهنگی جهان اسلام مورد تبیین و واکاوی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: علم-ادب، هنر، تیمور، پادشاهان تیموری، نوایی و مکتب هرات.

[I] عضو علمی دپارتمان زبان و ادبیات اوزبیکی اکادمی علوم افغانستان.
ایمیل: mazharuddintlabib@gmail.com; اورسید:

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 43-61
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

مقدمه

آوازه هنر، فرهنگ و تمدن هرات همواره در فضای تاریخ طنین افکن بوده است، این شهر با نام و نشان پرجلال که دوره شکوفایی و رنسانس اصلی آن دوره تیموریان هرات بوده است. این شکوه و عظمت مدیون سعی و تلاش بی‌دریغ بزرگ‌مردانی چون، شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا و وزیر دانشمند و فاضل این دوره درخشان، امیر علیشیر نوایی بود. دوره حکمروایی تیموریان، عهد پرورش و رونق علم-هنر و تزیین و تذهیب ادوار تاریخی ترکان آسیایی مرکزی محسوب می‌شود که در سرتاسر جهان اسلام، آثار و هنری را به وجود آوردند که در تاریخ هنر بشر کم‌نظیر است.

پادشاهان و فرمانروایان تیموری بزرگ‌ترین مدارس، خانقاه‌ها، مساجد، دارالسیاده، دارالشفاها و کتابخانه‌ها را در این شهر به‌وجود آوردند و در آن هزاران دانشمند، سخنور، شاعر، نویسنده، هنرمند، نقاش، تذهیب‌کار، خطاط و موسیقی‌دان مانند ستارگان درخشان، نورافشانی می‌کردند. نه‌تنها این مراکز، بلکه هر گوشه و کنار این شهر برای شاعران و موسیقی‌دانان و نقاشان و مذهبان و خطاطان کانونی گرم و پذیرنده بود؛ این کانون عظیم هنری در تاریخ فرهنگ، هنر و تمدن افغانستان بهنام مکتب هرات خوانده شده است. در نیمه دوم قرن پانزدهم (۱۴۶۹) سلطان حسین بایقرا هرات را پایتخت خود برگزید و از آن پس هرات مرکز علم و ادب بی‌رقیب زمان خود شد. در این مورد باید به صراحت نوشت که تأثیر امیر علیشیر نوایی هم دوست و هم‌رکاب سلطان حسین بایقرا فراموش نشدنی است.

اهمیت تحقیق

اهمیت کلی این بحث در این است که محقق بحث فشرده‌ای نسبت به علایق و هنرپروری برخی شاهان تیموری را مورد بحث و بررسی قرار داده است که این مقاله حاوی محتوای تازه و جدید می‌باشد.

سوالات تحقیق

1. مهم‌ترین ویژگی‌های شخصیتی تیمور از دید منابع تاریخی چه بوده‌اند؟
2. چه عواملی باعث شد که شهر هرات در دوره تیموریان به مرکز علم و فرهنگ تبدیل شود؟
3. کدام نهادها و چهره‌ای علمی در شکوفایی فرهنگی هرات نقش داشتند؟
4. شاهان تیموری چگونه از علما، ادیبان و هنرمندان حمایت می‌کردند؟

متود تحقیق

این تحقیق برمبنای شیوه تحلیلی-تشریحی نگاشته شده است.

هدف تحقیق

هدف اصلی و بنیادین در این مقاله تحقیقی این است که عظمت و شکوفایی این دوره رنسانس بر محوریت کانون علم (شهر تاریخی هرات) درک و فهمیده شود که نقش برخی حاکمان تیموری در تاریخ، فرهنگ، ادب و هنر این قسمت جهان تا چه حدی بوده است.

توجه و ارج‌گذاری سلاطین تیموری از دانشمندان، علماء، فضلا، شاعران و هنرمندان در تاریخ امپراتوری‌ها بی‌نظیر بوده، از این‌رو ایجاب می‌نمود تا پیرامون این موضوع روشنایی بیشتری انداخته شود.

ظهور امیر تیمور گورکانی

تیمور به تاریخ اپریل ۱۳۳۶ میلادی (شب سهشنبه ۲۵ شعبان ۷۳۶، سیچقان ییل-سال موش) در شهر کیش (امروز بنام «شهر سبز» معروف است) واقع در جنوب سمرقند در ماوراءالنهر بهدنیا آمده است، پدرش یکی از بیگهای قبیله ترک(برلاس) بود (رنه، ۱۳۶۵، ص ۶۶۸). امیر تیمور کورگان (۱۳۳۶-۱۴۰۴م) امپراتوری بزرگ و شکوهمند تیموری را بنا نهاد. او با پشت سر گذاشتن مراحل ابتدایی رشد، علوم و فنون مختلفه و متداوله عصر و زمان خود را آموخت و در اوایل جوانی در جریان رقابت‌های قبایلی اشتراک نمود و سرانجام به‌حیث چهره نظامی شگفت‌آور در عرصه سیاسی، نظامی و فرهنگی ماوراءالنهر و صفحات شمال کشور ما (افغانستان) تبارز نموده و سپس کسب قدرت هرچه بیشتر و اعلان امارت در بلخ با متحد نمودن قبایل محتلف ترک، تشکیل یک امپراتوری وسیع و قابل باور را بهعنوان هدف در برابر خود قرار داد. وی با تکیه به زور و قدرت شمشیر با در نظر گرفتن اعتدال و اعتماد به‌نفسی منحصر به‌فرد از طریق یورش و لشکرکشی‌های صاعقه‌آسا غرض تحقق آرمان‌های جهانگشایی خویش وارد صحنه گردید. تیمور فوق‌العاده مرد جنبنده و پرتحرک بود که در کنار تمام دوره حیات سیاسی و نظامی خویش فعالیت‌های علمی-هنری بسیاری را انکشاف داد (صافی، ۱۳۹۵، ص. ۱۱۶). چنانچه تیمور در آوان کودکی از سوی مردمان و علماء وقت تشویق و ترغیب می‌شد که مسایل دینی را بیاموزد و از آن اطاعت نماید و به علماء دینی احترام داشته باشد، بهمینطور او برای آموختن مسایل دینی و آیات قرانی تلاش نمود که بیشتر از ۹ سال نداشت قرآن شریف را حفظ کرد.

یورش و فتوحات امیر تیمور کورگانی در ابتداء نسبت به شهرگشایی و پیروزی‌ها کماکان خرابی‌هایی را ببار آورد اما به‌زودی مرمت و بازسازی شهرها فرا رسید و سمرقند را پایتخت خویش گزید، از مناطق مفتوحه متخصصین رشته‌های مختلف و هنرمندان زبردست وقت را به سمرقند فراخواند و دستور داد شهر کهائی در اطراف سمرقند را برپا کنند. نام شهرهای بزرگ اسلامی مانند بغداد، دمشق، قاهره، سلطانیه و شیراز را به آن‌ها نهادند و به این ترتیب صاحبقران علاقه خود را به ساخت-ساز و مد تمدنی نشان داد. مسجد بزرگ سمرقند که مقبره‌های تیمور، شاهرخ و اولوغ بیک نیز در آنجا دفن است و بزرگ‌ترین مسجد آن بود، از نمونه‌های صنعت معماری دوران امیر تیمور محسوب

می‌شود(هیئت، ۱۳۸۰، صص. ۸۸-۸۹).

تیمور پس از تأسیس دولت خود در آسیای مرکزی اغلب به درباریان خود می‌گفت: «دنیا آنقدر بزرگ نیست و گنجایش اینهمه پادشاهان متعدد را ندارد یک پادشاه برای همه ربع مسکون کافیست». (غبار، ۱۳۹۱، ص.۲۵۱) این سخن کوتاه و پر مفهوم و پر معنی وی، دلالت بر نیات و مقاصد بزرگ جهانگشایی دارد. تیمور از جهت فیزیکی مرد قوی هیکل، مقاوم، سوارکار ماهر و تیر انداز قابل بود.

الف) امیر تیمور

ابن عرب‌شاه مؤرخ و نویسنده آن عصر درباره علم‌دوستی و هنر دوستی تیمور چنین می‌نویسد: «تیمور دوست‌دار دانش و دانشمندان بود و فضلا و سادات و بزرگان را به‌سزا نواخته، آنان را گرامی و به خود نزدیک و بر همه عامیان مقدم می‌داشت. هر یک را جایگاه شایسته آورده و حق حرمت آنان را نیک می‌شناخت و در مباحثه سخن به مقتضای حشمت و از روی انصاف می‌گفت. قهرش به مهر آمیخته و عنفش در لباس لطف نهفته بود. به اهل هنر و صنعت نیک شیفته می‌شد و هر صنعت را که به کمال می‌دید بدان فریفته می‌گشت به شاعران، دانشمندان، طبیبان، ستاره‌شناسان و در کل اهل دانش و هنر را مقرب شمرده، در پای سخنان آن می‌نشست و به گوش می‌گرفت و به کار می‌بست»(میر جعفری، ۱۳۸۸، صص. ۶۷-۶۸).

حسینی منشی مؤرخ محلی کهگیلویهای عصر شاه سلیمان صفوی، از تیمور با عنوان «صاحبقران مؤید من‌السماء» یاد می‌کند و ظهور او را مطابق سنت الهی می‌داند و می‌نویسد: «بدیهی است که سنت الهی در هر قرنی از قرون و ادوار و هر وقتی ازمنه و اعصار مقتضی ظهور اثری از آثار است... منجمله صاحبقران گیتی‌ستان شب شنبه بیست و پنجم شهر شعبان المعظم سنه ست و ثلثین و سبع مائه مطابق (سیچقان ییل)... از صلب همایون امیر طراغای و صدف مشیمه مطهره تکینه خاتون به طالع جدی و در خطه دلکش که به نخشب مشهور است، چون ماه طالع گشت».(حسینی، ۱۳۹۱، ص. ۵۱) دیگران نیز از القاب تفخیمی «حضرت خاقان صاحبقران»، «خسرو صاحبقران امیر تیمور کورگان»، «صاحبقران گیتی‌ستان»، «مؤید من عندالله»، «صاحب قران آخرزمان»، «حضرت سلطان غازی»، «قطبالحق و الدنیا»، «خاقان مغفور امیر تیمور» و «امیر تیمور جهانگشا» در باره او بکار بردهاند. (همان)

ب) صفات و شخصیت امیر تیمور

مؤرخان و نویسندگان چیره‌دست عصر تیمور همچون نظام الدین شامی، شرف الدین علی یزدی، حافظ ابرو و ابن عرب‌شاه، درباره صفات و ویژگی‌های تیمور چنین وصف می‌کنند: «تیمور مردی بلند و عالی مرتبت بود و قامتی کشیده داشت. سرش چاق و پیشانیش بلند، رنگ چهره او سفید و مایل به سرخ بود. اندام استوار، شانه‌های فراخ، انگشتان بزرگ، ریش صاف و دراز، دو چشمش چون دو شمع، آوازش درشت آهنگ بود. تیمور دلی آرام و تنی چون سنگ سخت و استوار داشت. راستی و درستی را خوش داشت حتی به زیان او باشد. بر گذشته افسوس نمی‌خورد و به خوشی‌ها که بدو می‌سید روی شادمانی نمی‌نمود، نقش خاتمش «راستی رستی» و نشان اسب‌ها و رسم سکه او بر

زر و سیم، سه حلقه بوده است.(جعفری، ۱۳۸۸، ص. ۵۰) اعمال و صفات او مظهر صفات جلال و قهر الهی است».

چنانچه قبلا هم اشاره کردیم که تیمور راستی، صدق گفتار و کردار را بسیار پسندیده می‌داشت و از دروغ بی‌زار بود طوریکه گفته شد راستی رستی را شعار خود قرار داد و بر نگین خاتم خویش نقش کرده بود. شاه نعمت الله ولی در قطعه‌ای از اشعار خود از تیمور چنین یاد می‌کند:

ای که پرسی ز حال میر تیمور
گرچه چپ بود، راست راه می‌رفت
با تو گویم که حال او چون است
راستی رستنش ز قانون است

از این احوال تیمور هویداست که همواره از زیر دستان، علما، شاعران و از درباریان خود انتظار داشته که با وی به راستی رستی سخن بگویند و از کتمان حقیقت، به واسطه ترس و بیم و مداهنه و چاپلوسی دوری کنند و این خود یکی از علل و اسباب کامیابی او در جنگ‌ها و حصول فتوحات شگفت‌انگیز اوست.

قسمی که حاکمیت و فتوحات تیمور بر محور شعار«کوچ عدالتده دیر(قدرت در عدالت است)» میچرخید، در تزوک خود چنین می‌گوید: «به عدالت و انصاف خلق خدا را از خود راضی داشتم و بر گناه‌کار و بی‌گناه رحم کردم و حکم بر حق کردم و با احسان در دل‌های خلق مقام نمودم و به سیاست و انصاف سپاه و رعیتم را در میانه امید و بیم نگه‌داشتم و بر زیردستان ترحم کردم و به سپاه انعاد دادم. داد مظلوم از ظالم گرفتم و بعداز اثبات ظلم مالی و بدنی موافق شرع در میانه ایشان محاکمه نمودم و به گناه دیگری، دیگری را نگرفتم و کسانی که بهمن بدی‌ها کرده بر من شمشیر کشیده بودند و در کار من شکست‌ها رسانیده بودند چون به من التجا آوردند اعزاز ایشان نموده بر مرتبه ایشان افزودم و بر کردارهای بد ایشان قلم نسیان کشیدم و به نوعی با ایشان سلوک نمودم»(حسینی تربتی، ۱۳۴۲، صص. ۱۶۲-۱۶۴).

تیمور در سال ۱۳۷۰ م. در شواری نظامی که این شورا در بلخ دایر گردید لقب «امیر» را کسب کرد و در همین سال پایتخت را از بلخ به سمرقند انتقال داد. وی توانست قلمرو امپراتوری خویش را به ماوراءالنهر، خوارزم، حوالی بحیره خزر تا هندوستان، عراق، قفقاز جنوبی و ساحاتی از آسیای غربی وسعت دهد تا اینکه در سال ۱۴۰۴ میلادی که تصمیم یورش به کشور چین را داشت(کارگر،۱۳۹۰، ص. ۳۶)، بنابر مریضی که عاید حالش گردیده بود، داعی اجل را لبیک گفت. تیمور در سن ۲۶ سالگی لقب صاحبقران را کسب کرد و شهرت بسیاری یافت. رویای فتوحات تیمور نه افغانستان و نه آسیای مرکزی بلکه فاتح تمام جهان بود. وی از پله‌های کوچک قدم برداشت، طی ۳۶ سال فرمانروایی با تسخیر ترکستان شرقی، خوارزم، ایران، عراق، قفقاز، قپچاق، هندوستان، افغانستان و آناتولی، امپراتوری بسی بزرگی را برپا کرد.

امیر تیمور مسلمان و مرد دین دوست بود. مانند عدهای از خلفا و شاهان پیش از خود که به تحکیم مبانی شرع پرداخته و در این مورد برای خود رسالت و ماموریتی قایل بود که در تزوک تیموری خود از دین اسلام چنین می‌گوید: «و او تزوک که از مشرق دلم سرزد رواج دین و تقویت شریعت محمدی (ص) بود و در ممالک و اقطار و امصار عالم دین و شریعت خیر الانام را رواج دادم و سلطنت خود را به شریعت آراسته ساختم. قاضی از برای عسکر و قاضی از برای رعیت نصب نمودم و به هر مملکتی شیخالسلامی فرستادم که اهل اسلام از معاصی باز دارد و امر معروف نماید و امر کردم که در هر شهری مساجد و خانقاها تعمیر نمایند و بر سر راهها رباطات بنا کنند و بر نهرها پل بر بندند و علما و مدرسان به هر شهری تعین کردم که اهل اسلام را مسایل دینی و عقاید شرعی تعلیم دهند و علم دین از تفسیر و حدیث و فقه به مسلمانان درس گویند و امر نمودم که صدر و قاضی مهمات شری ممالک محروسه را بعرض من می‌رسانیده باشند و امیر عدل تعین نمودم که مرافعات عرفی سپاه و رعیت را به‌عرض رساند، چون تزوک دین نمودم و در بلاد اسلام شریعت را رواج دادم و چون آوازه رواج دین و اسلام به مسامع صغار و کبار اهل اسلام رسید علمای اسلام فتوای نوشتند که چون الله تعالی در هر صد سال مروجی و مجددی از برای رواج تجدید دین محمدی (ص) برمی‌انگیزد و در این صدوهشتم تجدید دین را امیر صاحبقران نموده پس مجدد دین محمدی ایشان باشند»(حسینی تربتی، ۱۳۴۲، صص. ۱۷۶-۱۸۰).

در عصر تیموریان دارالسلطنه هرات به صورت دارالعلم بزرگی در آمده بود و از اطراف و اکناف جهان، طالبان علوم صوری و معنوی بدان کانون فرهنگ و ادب روی می‌آوردند. جایگاه شعرا در نزد تیمور بسیار اعتبار و اهمیت بالایی داشته است(دنیاری و دل‌آشوب، 1395، ص. 68).

هرات مرکز علم و فرهنگ

شهر هرات یکی از مراکز مهم فرهنگی تیموریان بود که اکثریت اهالی شهر هرات را همانند سمرقند اوزبیکها و تاجیکها تشکیل می‌دادند. به همیاری و همکاری این مردمان در ساحه علم و دانش، هنر و ادبیات آثار نهایت ارجناک، ممتاز و بکر و کاملا جدید که از ویژگی‌های هنری و بدیعی برخوردارند آفریده می‌شود در برومندی و آبادانی شهر هرات بگونه یک مرکز کانون فرهنگی به‌ویژه امیر علیشیر نوایی نقش بسیار ارزنده و شایسته را ایفا می‌کند(ملهیف، ۱۳۹۵، ص. ۲۲۴). هرات در این دوره عظمت بسیار را از آن خود کرد و این اعتبار، مرهون و مدیون توجه شاهرخ میرزا و بایسنقر میرزا و دیگر امیران تیموری علی‌الخصوص سلطان حسین بایقرا بوده است. رونق و عظمت هرات و توجه و احترام سلاطین تیموری از ارباب فضل و هنر سبب شد که هنرمندان، نویسندگان، شاعران و دانشمندان بسیاری از شهرهای مختلف به این مرکز فرهنگی بیایند و با تجمع خود در این شهر، کانون فرهنگی معتبری بهنام مکتب هرات پدید آورند(نوایی، ۱۳۹۵، ص. ۴۸)

در دوره تیموری‌ها نهتنها مکتب میناتوری و دبستان جدید عرفان و تصوف، در میناتوری و نقاشی بهوجود آمد، بلکه شعر و ادب شعرای گذشته نیز از نو زنده شدند.

در منابع عهد تیموری از نقاشان برجسته‌ای مانند سیدی احمد نقاش، خواجه علی مصور، درویش محمد خراسانی، مولانا امیر خلیل، خواجه غیاث الدین، امیر روح الله مشهور به میرک نقاش، مولانا حاجی محمد و استاد قاسم علی چهره‌گشا و چگونگی کار آن‌ها بحث شده است، لکن بزرگ‌ترین و زبده‌ترین نقاش عصر تیموری کسی نیست جز استاد کمال الدین بهزاد که در سال ۸۵۴ در شهر هرات چشم به جهان هستی گشوده است(میرجعفری، ۱۳۸۸، ص. ۱۲۱)

در عهد شاهرخ میرزا هرات مرکز بزرگ علمی و سیاسی این شاهنشاه بیدار قرار داشت که این مرکزیت درخشان درست یک قرن را دربر گرفت، این عصر درخشان را می‌توان به دو حصه تقسم کرد، نصف آن متعلق به دوره شاهرخ و نصف دیگر آن به دوره علمی-ادبی سلطنت پرجلال سلطان حسین بایقرا اولاده عمر شیخ، پسر سومی تیمور که بر روی بنای ادب و فرهنگ شاهرخی شکوفایی هرات را به اوج خود رسانید اطلاق می‌شود.(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۷)

سلطان حسین بایقرا، دانشمندی عارف و شاعر همچون امیر علیشیر نوایی را به مشاورت خود برمی‌گزیند محیطی پر فضل و هنر را برای جذب هنرمندان مهیا می‌سازد و هنرمندی همچون بهزاد در آن محیط پرورش و تربیه می‌یابد. استاد بهزاد که در کودکی یتیم بود به قیمومت استاد و پدرخوانده خود به مرکز فرهنگی و هنری دربار تیموری راه پیدا می‌کند که از کودکی در محیط پرفضل و کتابخانهی عظیم و کارگاه‌های هنری پرورش می‌شود و به واسطه استعداد، هنر و اخلاق پسندیده‌اش مورد عنایت امیر علیشیر نوایی و سلطان حسین بایقرا قرار می‌گیرد(موسویلر و دیگران، ۱۳۸۴، ص. ۸۸). واضح است که همه سلاطین تیموری و ارکان دولت آن به شعر و ادب، تذهیب، تجلید و میناتوری کتاب شوق و ذوق خاصی داشتند. چنانچه تحفه بزرگان تیموری به دربار شاهان عراق، مصر، عثمانی و چین کتاب‌ها و نسخ خطی زیبا بود، زیرا این کتاب‌های زیبا و میناتوریهای عصر تیموری تا امروز زیب و زینت موزه‌های بزرگ شرق و غرب می‌باشد(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۶).

نقش شاهان تیموری در رشد علم و ادب

سلاطین تیموری در سراسر این دوره که حدوداً یک قرن به طول انجامید یعنی از سال(۹۱۲-۸۰۷ هـ) تمدنی را ایجاد کردند و رنسانس شرق باشکوهِ را به میان آوردند. حکمرانان، وزراء، شاعران، نویسندهگان، علماء، هنرمندان و پهلوانانی را به میدان کشیدند که نظیر آن را در سایر دورههای تاریخ آسیا و سرزمین ما بسیار کم میتوان سراغ نمود. دورهٔ عروج تیموریان شامل سلطنت شاهرخ میرزا، بایسنقر، ابو القاسم بابر، سلطان ابو سعید، سلطان حسین بایقرا و ظهیر الدین محمد بابر و اولاد او در هند که همهای آنان، دوره و عصر طلایی هنر، ادب، شعر، تصوف و کانونِ علم-دانش را ایجاد کردند و مشوق آن شدند(همان، ص. ۶).

شهزادگان و سلاطین تیموری قسمت گزاف مصارف سلطنت را وقف علم-ادب، رواج هنر، دانش معماری و نقاشی می‌کردند(همان، ص ۱۵). عرفا، متصوفان، مرشدان،

فضلا، شاعران، نویسندگان، مؤرخان و... ناموران بزرگی که در این دوره رنسانس سربردرآورده را جهت روشن بخشی بحث حال می‌توان با ذکر اسامی آن‌ها اقناع کرد. از جمله: مولانا جلال الدین محمود زاهد مرغابی (۷۷۸ ه)، میر سید علی بن محمد همدانی (۷۸۶ ه)، بابا سنگو زین الدین ابوبکر از مرغاب (۷۷۸ ه)، خواجه بهاوالدین نقشبندی (۷۹۱ه)، در واقع شاهان تیموری پیرو طریقه و خلفای او بودند، خواجه علاء الدین عطار (۸۰۲ ه)، مولانا سعدالدین مسعود بن عمر التفتازانی (۷۷۲-۸۳۸ ه)، سید شریف علی جوزجانی (۷۳۰-۸۱۶ ه)، مولانا عبدالله بن مولانا لسان الدین محمد، نظامی الدین شامی، شیخ شمس الدین محمد (۸۳۳ ه)، سید برهان الدین شامی، قاضی قطب الدین عبدالله امامی، کمال خجندی (۸۰۳ ه)، سید برهان الدین اشراف بن مبارک شاه (۸۰۳ ه)، مولانا صفی الله ختلانی، شیخ محمد زنگی، مولانا محمد شیرین مغربی (۸۰۹ ه)، عصمت بخاری، مولانا علی بدر، نجم الدین الطارمی، خواجه علی تبریزی وغیره را می‌توان نام برد.

شاهرخ میرزا

شهر هرات درخشان‌ترین دوره هنری خود را در عصر تیموری گذرانده است. مخصوصاً دوران حکومت طولانی شاهرخ میرزا(۸۵۲-۷۷۹) و سلطان حسین بایقرا(۸۴۲-۹۱۱) سال‌های پر ارزشی از تاریخ فرهنگ این شهر را به وجود آورد. هدایت درخشان‌ترین سال‌های هنری خود را یک‌بار در دوران سلطنت شاهرخ میرزا و با محیط هنری بایسنقر میرزا که با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی هنر و هنرمندان زمان، امیر علیشیر نوایی و بایسنقر میرزا بود.(حسینی صدر و حسین، ۱۳۹۴، ص. ۷۸۴) در این دوران نگارگری بیش از دیگر هنرها متحول گردید و به هویت هنری و ملی خود رسید. شاهرخ میرزا ۴۰ سال به اریکه قدرت ماند او پادشاه عادل، عالم و دانشپرور بود، در کنار او همچنان همسری توانا و اهل دانش-هنر بنام گوهرشاد بیگم بود، این خانم با صلابت مسجد گوهرشاد را در مشهد و مسجدی نظیرآن را در هرات ساخت.(هیئت، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۷)

شهر هرات درخشان‌ترین دوره هنری خود را در عصر تیموری گذرانده است. مخصوصاً دوران حکومت طولانی شاهرخ میرزا(۸۵۲-۷۷۹) و سلطان حسین بایقرا(۸۴۲-۹۱۱) سال‌های پر ارزشی از تاریخ فرهنگ این شهر را به وجود آورد. هدایت درخشان‌ترین سال‌های هنری خود را یک‌بار در دوران سلطنت شاهرخ میرزا و با محیط هنری بایسنقر میرزا که با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی هنر و هنرمندان زمان، امیر علیشیر نوایی و بایسنقر میرزا بود.(حسینی صدر و حسین، ۱۳۹۴، ص. ۷۸۴) در این دوران نگارگری بیش از دیگر هنرها متحول گردید و به هویت هنری و ملی خود رسید. شاهرخ میرزا ۴۰ سال به اریکه قدرت ماند او پادشاه عادل، عالم و دانشپرور بود، در کنار او

همچنان همسری توانا و اهل دانش-هنر بنام گوهرشاد بیگم بود، این خانم با صلابت مسجد گوهرشاد را در مشهد و مسجدی نظیرآن را در هرات ساخت.(هیئت، ۱۳۸۹، ص. ۱۰۷)

شاهرخ میرزا معروف‌ترین پسر تیمور که او را پدرش حکمران خراسان تعیین کرد، خیلی سریع در مدنیت و کولتور خراسان رنگ و رخی ترقی و متعالی بخشید. او شخص با انصاف، علم دوست و دانش‌پروری بود که دربار سلطنت خود را دربار فضل و دانش ساخت. شاهرخ میرزا با درایت خارق‌العادهی خود بعد از وفات تیمور، در کمترین فرصت توانست فضای تشنج‌آمیز میان برادرزاده‌ها و برادران خود را حل کند و قلمرو آشفتهٔ پدر را که بعد از مرگ او نزدیک به پاشیدن بود دوباره استحکام دهد و آن را تبدیل به یک محیط آرام، مدنی، علمی-فرهنگی نماید، بعد از حل و فصل جدل‌ها به تقویت فرهنگ و دانش نیز پرداخت و پسران شاهرخ یعنی شهزاده بایسنقر و شهزاده اولوغ بیک همچنان هر دو علم‌پرور و معرفت‌گستر، ادیب، شاعر، مؤرخ، منجم و ریاضیدان بودند.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۲۶)

آنچه در سبک هرات در عهد شاهرخ میرزا و سلطان حسین شهرت دارد تصویر خلقت زیبایی‌هایی است که در تابلوهای زنده انسانی و طبیعی از جانب نقاشان بزرگ مانند میرک نقاش و استاد کمال الدین بهزاد شاگرد او، در طی تابلوهای آن زمان و برای مجسم ساختن اشعار و داستان‌ها به تشویق امیر علیشیر نوایی، وزیر هنرمند سلطان حسین بایقرا و مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی شاعر و عارف آن زمان صورت می‌گرفت، تابلوهای بهزاد زیبایی و قشنگی طبیعت را از آسمان لاجوردین و پرستاره گرفته تا باغستان‌های پر گل، جویبارها و آبشارهای نقره‌ای و پرندگان بوقلمون تا مجالس عارفانه و عاشقانه، میدان‌های رزمی و شکار به‌شکل و طرز نوین مجسم می‌ساخت.(همان، ص. ۸) در واقع قبل از در دوره او چنین نگاره‌ها و آرت‌هایی وجود داشت اما این بی‌سابقه بود که از این‌رو قدرت کار استاد میرک و استاد بهزاد در ایجاد رنسانس دوره هرات قابل تذکر است.

همچنین بعد از وفات تیمور سرزمین بزرگ تیموری میان بازماندگانش تقسیم شد، ایشان که در محیط دانش و هنر پرورده شده بود، در قلمرو خویش در ماوراءالنهر، خرسان، عراق و غیره به پرورش هنر و صنعت و به گردهم آوری هنرمندان پرداختند. از آن جمله می‌توان حاکم مقتدر زمان شاهرخ میرزا نام برد که او همچنان هرات را به پایتخت خود انتخاب نموده و این شهر را پرورشگاه هنر ساخت و از آن زمان به بعد تقریبا ۱ قرن تا اواخر سلطان حسین بایقرا هنر کتابسازی که شامل هنرهای خطاطی، نقاشی، مصوری، تذهیب، تجلید بود در کنار دیگر هنرها به اوج خود رسید.(میرجعفری، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۷) نه‌تنها شاهان و سلاطین تیموری خود مشوق هنر و هنرمندان بودند بلکه خیلی از امیران و بزرگان دربار نیز از آن‌ها پیروی می‌کردند. در واقع عصر طلایی هنر و میناتورسازی در دوره تیموریان به دست هنرمندان این دوره آغاز شده است که امروزه در بسیاری از موزه‌های جهان نسخه‌ای از آثار بی‌مثال از دوره تیموریان وجود دارد، آثاری که از لحاظ زیبایی و رنگ‌آمیزی و دقت در جزئیات بی‌نظیرند. به این ترتیب شاهان

تیموری استادان علم و هنر را از هرجا به‌دور خود جمع می‌کردند، از ایشان قدر می‌نمودند و به عزت و احترام‌شان می‌پرداختند و نتایج کارشان شهکارهای آن زمان است که باقی مانده و مایه فخر تاریخ ترک‌ها و کشورمان است.

بایسنقر میرزا

بایسنقر میرزا فرزند شاهرخ میرزا در سال ۷۹۹ ق. متولد شد. در همان آوان جوانی و به سرعت آثار و کفایت او ظاهر شد، به‌طوری که برای شاهرخ در امور سیاسی و جنگ‌ها، دفع مدعیان و نیز تنظیم امور مملکتی و دیوانی، یاوری و دلسوز و مساعد و مشاوری شجاع و باتدبیر بود.(همان، ص. ۱۴۲) دوره تیموریان در ادوار تاریخ، یگانه عصری است که احتیاجات اولی و مالی هنرمندان و ادیبان رفع شده بود و بدان سبب شعر، ادب، موسیقی و صنعت به اوج تاریخی خود رسیده بود. شاهرخ میرزا مثل پدرش به آبادانی شهرها، شاهراه‌ها، مدارس، پل‌ها، باغ‌ها، خانقاهها، عمارات باشکوه توجه و اهتمام کامل داشت و فرزندان چون بایسنقر میرزا نیز مانند پدر و نیکانش ادب دوست و علم‌پرور بود.

بایسنقر میرزا را بدون شک و مبالغه می‌توان گفت که او و امیر علیشیر نوایی اساس رنسانس را در شرق (داراسلطنه هرات باستان) گذاشتند. بایسنقر میرزا در عمر کوتاه خود چنان شهکاریها را در انکشاف و ترقی هنر و فرهنگ انجام داده است که نه‌تنها در افغانستان، بلکه در جهان مانند نداشته و شخص خودش از جمله خطاطان چیره‌دست دوره تیموریان بهشمار می‌رود. مؤرخ توانا مرحوم علی احمد نعیمی، بایسنقر میرزا را «سلطان هنرمندان» لقب داده است. آن شاه اهل دانش و هنر را گویند که در شش نوع خط استاد و در خط «ثلث» نابغه دوران بود.(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۱) در مورد بایسنقر میرزا، خواندمیر در حبیبالسیر چنین می‌گوید: «با وجود وفور جاه-جلال، کثرت حشمت، اقبال به مجالست ارباب علم، کمال بغایت راعب و مایل بود. در تعظیم و تجلیل اصحاب فضل و هنر در هیچ وقتی از اوقات اهمال و اغفال نمی‌نمود. خردمندان کامل از اطراف و اکناف ایران و توران به هرات آمده در آستان مکرمت آشیانش مجتمع می‌بودند و بلغاً وافر فراست و فصحاً صاحب کیاست از اقطار و امصار عراق، فارس و آذربایجان بدرگاه علم پناه شتافته و صبح و شام ملازمت می‌نمودند. آن شهزاده (بایسنقر میرزا) در تربیت و رعایت تمامی آن طایفه گرامی کوشیده همه را به وفور انعام و احسان مسرور و شادمانی می‌ساخت و هرکس از خوش نویسان، مصوران، نقاشان، مجلدان درکار خویش ترقی می‌کرد به همگی همت حالش می‌پرداخت».(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۲۹) بایسنقر میرزا شخص علم‌دوست و معرفت‌پرور بود که در کنار کشورگشایی‌های خویش مطالعه و کتاب‌خوانی وی اصلا ترک نمی‌شد.

چنانچه میرزا بایسنقر، شهزاده نستوه، فرهیخته و آزاده مؤسس اکادمی هنر در هرات است، وی خطاط حاذق و هنرمند بی‌بدیل حسن خط بود و از جمله دانش‌مردان بزرگ عصرش به‌شمار می‌رود. (شهرانی، ۱۳۹۵، ص. ۴۷) باغ سفید که کاخ بایسنقر میرزا بود شکوه و جلال خاصی خود را داشت. دیوارهای کاخ با سنگ‌های گران قیمت که از کشور چین وارد شده بود به شکل نامدار تزئین یافته بود. در همین کاخ کتابخانه معروف

بایسنقر میرزا واقع بود، در کتابخانه هرات بایسنقر میرزا برگزیده‌ترین خوش‌نویسان، مذهبین، مصورین، مجلدین و نقاشان به فعالیت مشغول بودند و نسخ عالی شعری بزرگان ادب را نقد و سره می‌کردند و یا بر آن مقدمه می‌نوشتند. امروزه آثار همین کتابخانه و هنرمندان، زیب و زینت الماری‌ها، طاقچه‌های موزه‌ها و کتابخانه‌های جهان شده است. امیر علیشیر نوایی در چند جمله بهگونه خلص بایسنقر میرزا را چنین توصیف کرده است: «پادشاهی خوش طبع، سخی، هنرپرور و حامی اهل علم و دانش بود، بسیاری از نقاشان، سازندگان، گویندگان بی‌نظیر به ترتیب او در نشوء نمو آمده‌اند که در زمان هیچ پادشاه معلوم نیست که پیدا شده باشند» (میرجعفری، ۱۳۸۸، ص ۱۲۶). از صد شهکار و یادگارهای زرین بایسنقر میرزا، می‌توان یکی از آن‌ها را بهعنوان نمونه «شهنامه فردوسی» یا شهنامه بایسنقری گفت.

شاهنامه بایسنقری: یکی از بارزترین و شاخص‌ترین نسخ مصور دوره تیموری است. بایسنقر میرزا بیش از چهل هنرمند (نقاش، مذهب، خطاط و نویسنده) را گردهم آورد تا تحت نظر جعفر تبریزی به تحریر و تصویرسازی کتاب‌هایی چون شاهنامه بایسنقری و دیگر آثار ارزشمند ادبیات و هنر بپردازد. شاهنامه بایسنقری که در کارگاه سلطنتی بایسنقر میرزا کتابت و مصورسازی شده و از جمله ارزشمندترین نسخه‌های به یادگار مانده در طول تاریخ هنر و فرهنگ افغانستان و دنیا محسوب می‌شود.(حاجیزاده و دیگران، ۱۳۹۸، ص. ۷۶) شاهنامه بایسنقری با قطع رحلی (۲۶×۳۸) و ۷۰۰ صفحه، به قلم نستعلیق توسط جعفر تبریزی(بایسنقری) در سال (۸۳۳ هـ) بر روی کاغذ خانبالیغ نخودی کتابت و سپس مصور گردیده است.(اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۲) جلد آن چرمی ضربی طلاپوش با دو حاشیه روغنی در بیرون و سوخت معرق طلایی بر زمینه لاجورد در داخل است، ۲۲ نگاره دارد که به دست نقاشان چیره‌دست کارگاه و کتابخانه سلطنتی بایسنقر میرزا نقش شده است. در تمامی نگاره‌های این مجلد، ظرافت تذئینی صحنه‌ها با جامگاه فاخر پیکرها، کاشی‌های پر نقش و نگار، فرش‌های رنگارنگ و ظرف‌های مجلل بارز شده است. درعین حال توجه خاص به عناصر معماری، دقت و ظرافت در اجزای آن شده که از ویژگی‌های خاص مکتب هرات و شاهنامه بایسنقری است. جزئیات فراوان اثر، کمپوزیسیون خودبسنده و درهم تنیده، طبیعی بودن حکات و وقار شخصیتها، تنوع در فضای درباری، تمایز در تصویرکردن چهره شخصیت‌ها، پراکند-گی و سرگردانی چندرنگی، وجود فضای خالی بیشتر و همچنان کم دیده شدن جمعیت در تصاویر، تنظیم مساوی کمپوزیسیون تصویرها، وجود نقطه استراحت در عمق تصویر، تعادل پیچیده رنگ‌های گرم و تمایل به کوچک بودن از جمله ویژگی‌های بر شمرده برای این اثر (شاهنامه بایسنقری) است(حاجیزاده و دیگران، صص. ۷۶-۷۷).

شاهنامه بایسنقری با یک شمسه مذهب عالی با کتیبه‌ای با قلم رقاع بر زمینه زرین که شامل نام و القاب بایسنقر میرزا است، آغاز می‌گردد. نوشته‌های اولین صفحه شاهنامه بایسنقری که با گل‌های سرخ تزئین شده از سوی جعفر تبریزی به این شرح بیان شده است: «من زیبایی و لطافت این اشعار را ستودم و جواهر این عواطف را بر کتابخانه‌ای سلطان شوکت و شأن، صاحب جان رعیت و فقرا، مدافع شهرهای ضعیف اسلام، بزرگ‌ترین سلاطین زمان، حافظ سلطنت و هر آنچه که از امور روحانی و غیر روحانی در

آن است، به بایسنقر میرزا بهادر خان که خداوند متعال حکومت وی را دراز گرداند، به رشته کشیدم» (اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۳). بایسنقر میرزا علاقه‌مند شعر حماسی بود، لذا دستور داد شاهنامه فردوسی را تهیه و دیباچه جدید به آن اضافه کنند. بایسنقر میرزا بخاطر نگه‌داشتن این کتاب از معروف‌ترین خوش‌نویس زمان یعنی جعفر تبریزی بهره جست و بیشتر کتاب را با حاشیه تزئینی بر زمینه طلایی آراست(اکبری و دیگران، ۱۳۹۰، ص. ۳۳).

همین‌طور مرگ نابه هنگام بایسنقر میرزا که هنوز جوان بود تمام هنرمندان عصر تیموریان هرات و هنرمندان دور دست را داغدار و قلب آن‌ها را جریحه‌دار ساخت، صدها مرثیه و سوگنامه دربارهٔ او سروده شد.

شهریارا تا برفتی از سر اهل هنر
شد کتاب صبر ما ابتر، ورق زیر و زبر

***

در ماتم تو دهر بسی شون کرد — لاله همه خون دیده در دامن کرد
گل جست قبای ابروانی بدرید — قمری نمد سیاه در گردن کرد

امیر شاهی سبزواری

***

سلطان سعید بایسنقر سحرم — گفتا که ببر به اهل عالم خبرم
من رفتن و تاریخ وفاتم اینست — بادا به جهان دراز عمر پدرم

(شهرانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۴)

سلطان حسین بایقرا

در عهد سامانیان، غزنویان، غوریان، سلجوقیان و همچنان کوشانیان، هنر نقاشی، میناتوری و تزئین عمارات، منارها، تالارها، قصرها، مقابر... تا حدی خوب بوده اما عروج اصلی ترقی و شکوفایی هنر و صنعت حقیقتاً در دوره تیموریان علی‌الخصوص در زمان سلطنت شاهرخ میرزا آغاز و در دوره سلطان حسین بایقرا به نقطه اوج و عروج خود رسید. مکتب جدید در نقاشی و میناتوری که رشک همه دوره‌ها و قرون دیگر بود در هرات بهوجود آمد.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۷) شرح دانش و خدمات او در خراسان به‌ویژه هرات باستان در قلم نمی‌گنجد او مغز متفکر، خادم دین، اهل ادب، علم و هنر بود. به‌دلیلی که از مقام بالای در بخش علم و دانش برخوردار بود، دکتر شهرانی به نقلی از کتاب جناب نعیمی چنین می‌نویسد: «آخرین سلطان دودمان تیموری هرات سلطان حسین بایقرا سراسر کشور را منور و درخشان نموده، در هر گوشه و کنار آن شاعر، نقاش، مصور تذهیب‌کار.... ترتیب می‌نمود». سلطان حسین بایقرا، علیشیر نوایی، بایسنقر میرزا و شاهرخ میرزا در واقع بانیان رنسانس شرق در هرات می‌باشد و سلطان حسین بایقرا را بزرگان بنام پادشاه صاحب‌دل می‌دانند. (شهرانی، ۱۳۹۴، صص. ۲۹۵-۲۹۶)

شهزادگان و سلاطین تیموری میدانستند که نیمی از پیکر جامعه برای سعادت و ترقی جامعه به علما، دانشمندان و هنرمندان استوار است. استاد کمال الدین بهزاد در مجامع

عالی دولتی به همان اندازه قدر و منزلت می‌دید که مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی عزت و احترام می‌گردید و مقام پهلوان محمد و پهلوان ابو سعید بحیث ورزشکار حرفه‌ای به نزد سلطان حسین گرامی و فرخنده بود، همچنان موسیقی‌دانانی چون خواجه رضوان شاه و حسین عودی، خواجه قل محمد، شیخ نائی در دربار شاه مقام و منزلت والای داشتند.(طبیبی، ۱۹۸۵، ص. ۱۲)

چنانکه قبلاً اشاره نمودیم، سلطان حسین بایقرا مرد سیاستمدار، شاعر، ادیب و پادشاه عادل دورانش بوده است. زمان سلطنت وی مردم در رفاه، آسایش و صلح می‌زیستند که هرات مرکز فرهنگی شرق بود. در همین عصر رهبری مکتب هرات با امیر علیشیر نوایی رهنمایی و کنترل می‌شد که او حامی و مشوق ادبیات، موسیقی، هنرهای زیبا و تاریخ بود. مؤرخینی مانند عبدالرزاق سمرقندی، خواند میر، دولتشاه سمرقندی، حافظ ابرو، میر خواند همه پرورده کانون علم و ادب هرات بودند که توسط امیر کبیر حضرت نوایی اداره و حمایت می‌شد. دولتشاه سمرقندی تذکره خود را هم به نوایی تقدیم نموده است. نوایی با شعرایی همچون جامی، هاتفی، بنایی، لطفی هروی، هلالی چغتایی، خطاطانی مانند میر علی هروی، میر عماد، سلطانعلی مشهدی، موسیقی‌شناس مانند حسین واعظ کاشفی و نقاش چیره‌دستی مثل استاد کمال‌الدین بهزاد و میرک تماس نزدیک داشت(هیئت، ۱۳۸۰، ص. ۹۱) حسین بایقرا نیز سلطان آن وقت جزو همین مکتب بود. سلاطین و شهزادگان تیموری در کنار رفع نیازهای مادی و معنوی هنرمندان، هریک را مطابق جایگاه و فضیلت‌شان ارج می‌نهادند. می‌گویند وقتی جامی در مجلس داخل می‌شد سلطان حسین بایقرا او را درکنار خود جا می‌داد و اگر جامی در پائین مجلس می‌نشست، سلطان از تخت فرود می‌آمد و در پهلوی او می‌نشست.(نوایی، ۱۳۹۵، ص. ۵۲) چنین خصوصیات ارزنده‌ای بود که ادب و هنر و معنویت را در عهد تیموریان بالنده و شکوفا ساخت.

در سلطنت سلطان حسین بایقرا علاوه از اشخاص اهل علم نامبرده، مردان نامور و مشاهیر علم و ادب همچون سلطان سخن، وزیر دانشمند، شاعر بی‌بدیل نظام الدین میر علیشیر نوایی، مولانا نور الدین عبدالرحمن جامی، استاد کمال الدین بهزاد، سید کاظمی، غیاث الدین افضل بن سید حسین، کمال الدین عبدالرزاق (۸۱۶-۸۸۷ ه)، امیر سید اصل الدین، شمس الدین محمد بتادکانی (۹۱۷ ه)، عبدالله حسینی، مولانا یوسف بدیعی (۸۹۷ ه)، امیر محمد بن امیر هاشم، حافظ غیاث (۸۹۷ ه)، ناصر الدین عبدالعزیز جامی (۹۲۰ ه)، قاضی نظام الدین محمد (۹۰۰ ه)، خواجه رضی الدین جامی، کمال الدین عبدوالسع نظامی، معین الدین فراهی (۹۰۷ ه)، شمس الدین محمد بن شرف الدین عثمان (۹۰۱ ه)، شمس الدین محمد اسفراینی (۹۰۰ ه)، برهان الدین عطاء الله رازی (۹۰۲ ه)، میرخواند محمد (۹۰۳ ه)، شمس الدین محمد روحی (۹۰۳ ه)، نظام الدین عبدالحی طبیب، میر حسین معمایی (۹۰۳ ه)، مولانا خلیل الله، مولانا واعظ کاشفی، مسیح الدین حبیب الله (۹۰۵ ه)، مولانا حسن شاه (۹۰۵ ه)، مولانا عبدالجمیل (۹۱۱ ه)، مولانا سیفی، مولانا ریاض، نظام الدین عبدالحق، شیخ صوفی علی، خواجه منصور تبکچی، نظام الدین استرآبادی، امین الدین اسفراینی، نورالدین محمد زیارتگاهی (۹۱۳ ه)، حاجی محمد نقاش، مولانا بدخشی، خواجه

میرک نقاش، امیر مرتاض، مولانا بیانی، مولانا زاده ابهری، مولانا سیف الدین احمد، فصیح الدین صاحب دارا (۹۱۸ ه)، امیر کمال الدین حسین ابیوردی (۹۲۰ ه)، محمد طالب (۹۱۸ ه)، خواجه ناصر الدین ابونصر، امیر برهان الدین عطاء الله، سلطان علی مشهدی، فصیح الدین محمد نظامی (۹۱۹ ه)، مولانا هاتفی (۹۲۸ ه)، خواجه ضیاء الدین میرم، کمال الدین احمد الحقیری، مولانا مجنون، مولانا زلالی، مولانا نورالله، نور الدین هلالی چغتایی، پهلوان محمد، عبدالله مروارید، پهلوان ابو سعید، میر خواند (طبیبی، ۱۳۶۸، ص. ۵۶-۵۷). شکوفایی و عظمت علم، ادب و هنر هرات در دوره تیموری، در زمره این مردان نامور و دانشمندان نامی آن عهد بود.

نظام الدین میر علیشیر نوایی مردی بود که نهتنها خود از فضلا، شعرا و عرفای نامدار عصر تیموری، بلکه به‌عنوان مرد باکیاست، وزیر دانشمند و مقتدر دوره سطان حسین بایقرا، حامی و قدرشناس همه علما، شعرا، نویسندگان و هنرمندان عصر خود بود، علاوه بر این با تشویق و حمایت وی محیط هرات از جمله یکی از محیط فضل، کمال و هنر بدل گردیده و در جهان نظیر آن وجود نداشت(همان، ص. ۵۸).

نتیجه

شخص تیمور دوست‌دار علم و دانش بود. علما، دانشمندان، ادیبان، شاعران و بزرگان را بسزا نواخته، آنان را گرامی و به خود نزدیک و بر همه عامیان مقدم می‌داشت. به هر شخص عالم و هنرمند جایگاه شایسته آورده و احترام و حرمت ویژه‌ای قایل بود. چنانچه اعتنا و حرمتی که تیمور به اهل دانش و هنر داشت، این میراث به بازماندگان وی منتقل شد. امرا و شاهزادگان تیموری در سراسر این دوره که حدوداً یک قرن به طول انجامید، فرهنگ و تمدنی را ایجاد کردند و رنسانس شرق باشکوهی را به میان آوردند. حکمرانان، وزرا، شاعران، نویسندگان، علما، هنرمندان و پهلوانانی را به میدان کشیدند که نمونه آن را در سایر دوره‌های تاریخ آسیا و سرزمین ما (افغانستان) بسیار کم می‌توان سراغ نمود. دوره عروج به‌شمول شاهرخ میرزا، بایسنقر، ابوالقاسم بابر، سلطان ابو سعید، سلطان حسین بایقرا و ظهیرالدین محمد بابر و اولاد او در هند که همه آنان، دوره و عصر طلایی هنر، ادب، شعر، تصوف و کانونِ علم-دانش را ایجاد کردند و مشوق آن شدند.

هرات پرشکوه‌ترین دوره هنری خود را در عهد تیموری گذرانده است. به‌ویژه دوران پادشاهی شاهرخ میرزا، بایسنقر میرزا و سلطان حسین بایقرا که اهمیت بسی را در تاریخ و فرهنگ این شهر کسب کرده است، بایسنقر میرزا با تأسیس کتابخانه بزرگ و ایجاد زمینه فعالیت بیش از چهل هنرمند از بزرگ‌ترین و زبردست‌ترین نقاشان، خوش‌نویسان، صحافان و دیگر هنرمندان رشته‌های مختلف هنری بود که بزرگ‌ترین مشوق و حامی آنان سلاطین نامبرده و وزیر دانش‌گستر امیر علیشیر نوایی بوده است.

منابع و ماخذ

اکبری، تیمور و دیگران (1390). "اهمیت شاهنامهٔ مصور بایسنقری میرزای تیموری در مطالعات باستانشناسی"، فصلنامه علمی-پژوهشی هنرهای تجسمی نقشمایه، سال چهارم، شماره هشتم، ۱۳۹۰ هـ ش
حاجیزاده، محمد امین و دیگران (1398). "پژوهشی بر آرایه‌های هندسی موجود در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری"، دوفصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، دوره ششم، شماره هفدهم، ۱۳۹۸ هـ ش
حسینی تربتی، ابوطالب (1342). تزوکات تیموری، انتشارات کتابفروشی اسدی-تهران، ۱۳۴۲ هـ ش
حسینی صدر، علیرضا و نوین، حسین (1394). بررسی تحلیلی و تطبیقی متون ادبی در نگاره‌های کمال الدین بهزاد، ۱۳۹۴ هـ ش
حسینی، عطاءالله (1391). جایگاه امیر تیمور کورگان و سلطان یلدرم بایزید در نزد مورخان و علل و عوامل نبرد انکوریه(۸۰۴ ق)، ناشر مجله ایران، ۱۳۹۱ هـ ش
دنیاری، سکینه و دل‌آشوب، هادی (1395). "بررسی جایگاه علم و هنر در دربار امیر تیمور گورکانی"، فصلنامه جندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز، سال دوم، شماره پنجم، 1395 هـ. ش
شهرانی، عنایت الله (1394). ترکان پارسیگوی، ناشر کانون فرهنگی قیزیل چوپان، کابل-افغانستان، ۱۳۹۴ هـ ش
شهرانی، عنایت الله (1395). زنان برگزیده خاور زمین، ناشر: کانون فرهنگی قیزیل چوپان، سال چاپ ۱۳۹۵ هـ. ش
شهرانی، عنایت الله (1391). شگوفانی هنر در عهد تیموریان هرات، ۱۳۹۱ هـ ش
صافی، عبدالحکیم (1395). امیر تیمور کورگان و افغانستان، مطبعه صدف=کابل، ۱۳۹۵ هـ ش
طبیبی، عبدالحکیم (1368). تاریخ مختصر هرات در عصر تیموریان، انتشارات هیرمند-تهران، ۱۳۶۸ هـ ش
طبیبی، عبدالحکیم (1985). شگوفانی هرات در عصر تیموریان، ناشر شورای ثقافتی جهان افغانستان، ۱۹۸۵ م.
غبار، غلام محمد (1391). افغانستان در مسیر تاریخ، انتشارات محسن، ۱۳۹۱ هـ ش
کارگر، عبدالله (1390). سرزمین و رجال ترکستان نکاتی دربارهٔ تاریخ ترک‌تباران افغانستان، موسسه انتشارات الازهر، کابل-افغانستان، ۱۳۹۰ هـ ش
گروسه، رنه (1365). امپراطوری صحرانوردان. ترجمه: عبدالحسین میکده، چاپ دوم. انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵ هـ ش
ملەیف، نتن (1395). تاریخ ادبیات ترکی اوزبیکی، ترجمه: برهان الدین نامق، چاپ سوم، انتشارات کتب بیهقی، سال ۱۳۹۵ هـ. ش
موسویلر، اشرفالسادات و دیگران (1384). "بررسی ابعاد مدیریت هنری کمال الدین بهزاد"، نشریه هنرهای زیبا، شماره بیست و یک، ۱۳۸۴ هـ ش
میر جعفری، حسین (1388). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دورهٔ تیموریان و ترکمانان، چاپ هشتم، انتشارات مهر (قم)، ۱۳۸۸ هـ ش
نوایی، امیر علیشیر (1395). دیوان امیر علیشیر نوایی فانی، به تصحیح: سید عباس رستاخیر سانچارکی، چاپ اول. انتشارات: امیری-کابل، سال ۱۳۹۵ هـ. ش
ولی، شاه نعمت الله (1328). دیوان شاه نعمت الله ولی، به اهتمام محمود علمی، تهران. 1328 هـ. ش

هیئت، جواد (1389). تاریخ مختصر ترک، ناشر پینار، ۱۳۸۹ هـ ش
هیئت، جواد (1380). سیری در تاریخ زبان و لهجه های تورکی، چاپ سوم. انتشارات پیکان، ۱۳۸۰ هـ ش

Mazharuddin LABİB
Afganistan Bilimler Akademisi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü Üyesi
E-posta: mazharuddintlabib@gmail.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 7 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 14 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 19

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 63-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

İraq və İran Türklərinin Nağıllarında Ortaq Mədəni Ünsürlər və Struktur Fərqliliklərinin Müqayisəli Təhlili

Ruya QASSAB [I]

Xülasə:

Bu məqalə İraq türkləri ilə İran türklərinin nağıl ənənəsini müqayisəli folklor perspektivindən araşdıraraq, hər iki sahədəki nəql nümunələrinin ortaq mədəni irsi necə yaşatdığını və yerli fərqliliklərin nağıl dilinə hansı formalarda əks olunduğunu təhlil edir. Nağıllar yalnız şifahi ədəbiyyat nümunələri deyil, eyni zamanda cəmiyyətlərin düşüncə dünyasını, tarixi yaddaşını və dəyərlər sistemini kodlaşdıran simvolik mətnlərdir (Boratav, 2012). Bu kontekstdə araşdırmada hər iki bölgəyə aid nağıllar dil və ifadə tərzi, qəhrəman tipologiyası, qadın obrazlarının təqdimatı, dini-mitoloji motivlər və simvolik quruluş baxımından müqayisəli şəkildə dəyərləndirilmişdir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, İraq türklərinə məxsus nağıllarda bozqır mədəniyyətinə xas olan fədakarlıq, igidlik və kollektiv həmrəylik kimi dəyərlər ön plana çıxır; İran türklərinin nağıl mətnlərində isə şəhər mədəniyyətinin estetik təsiri nəticəsində fərdi sevgi, zəriflik və söz sənətinin üstünlük təşkil etdiyi müşahidə olunur.

Beləliklə, nağıllar Türk dünyasında mədəni davamlılığın əsas daşıyıcılarından biri olmaqla yanaşı, hər bir coğrafiyanın sosial-iqtisadi şərtləri əsasında formalaşmış fərqli həssaslıqların da mühüm göstəricisi kimi çıxış edir.

Açar sözlər: İraq türkləri; İran türkləri; nağıl; folklor; mədəniyyət

[I] Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi
E-posta: ruyakasap27@gmail.com; ORCİD: 0009-0006-6641-6262

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 63-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Irak ve İran Türklerinin Masallarında Ortak Kültürel Unsurlar ve Ayrışan Yapıları Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme

Ruya KASSAB [I]

Özet:

Bu çalışma, Irak Türkleri ile İran Türklerinin masal geleneğini karşılaştırmalı halkbilimi perspektifinden ele alarak iki sahadaki anlatıların ortak kültürel mirası nasıl sürdürdüğünü ve yerel farklılıkların masal diline nasıl yansıdığını incelemektedir. Masallar yalnızca sözlü edebiyat ürünleri değil, aynı zamanda toplumların zihniyet dünyasını, tarihsel hafızasını ve değerler sistemini kodlayan sembolik metinlerdir (Boratav, 2012). Bu bağlamda araştırma, iki bölgenin masallarını dil ve anlatım üslubu, kahraman tipolojisi, kadın figürlerinin temsili, dini-mitolojik motifler ve sembolik kurgular açısından değerlendirmiştir. Bulgular, Irak Türklerine ait masallarda bozkır kültürünün fedakârlık, yiğitlik ve kolektif dayanışma gibi değerlerinin öne çıktığını; İran Türklerine ait anlatılarda ise şehirli estetiğin etkisiyle bireysel aşk, zarafet ve söz sanatlarının belirginleştiğini ortaya koymaktadır. Böylece masallar, Türk dünyasında kültürel sürekliliğin taşıyıcısı olmanın yanında, her bir coğrafyanın sosyo-ekonomik şartlarına göre şekillenmiş farklı duyarlılıkların da kaydını tutmaktadır.

Açar sözler: Irak Türkleri, İran Türkleri, Masal, Halkbilimi, Kültür.

[I] Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi
E-posta: ruyakasap27@gmail.com; ORCİD: 0009-0006-6641-6262

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 63-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

A Comparative Analysis of Shared Cultural Elements and Structural Divergences in the Folktales of Iraqi and Iranian Turks

Ruya GHASSAB [I]

Abstract:

This study undertakes a comparative folkloristic analysis of the folktale traditions of Iraqi Turks and Iranian Turks, with the aim of identifying both their shared cultural foundations and regionally differentiated narrative structures. Folktales are not merely oral entertainments but symbolic texts that encode a society's historical consciousness, collective memory, and moral framework (Boratav, 2012). Examining the tales of both communities in terms of language style, hero archetypes, female representations, and religious-mythological elements, the research reveals significant yet complementary contrasts. While the tales of Iraqi Turks reflect the steppe ethos characterized by sacrifice, heroism, and communal solidarity, those of Iranian Turks lean toward urban aesthetics foregrounding personal affection, poetic expression, and rhetorical elegance. Thus, folktales function simultaneously as vessels of cultural continuity across the Turkic world and as mirrors of the diverse socio-cultural landscapes in which they evolve.

Keywords: Iraqi Turks, Iranian Turks, folktale, folklore, culture.

[I] PhD Student, Department of Turkish Language and Literature, Gazi University
Email: ruyakasap27@gmail.com; ORCID: 0009-0006-6641-6262

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 63-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

بررسی تطبیقی عناصر فرهنگی مشترک و ساختارهای متمایز در افسانه‌های ترک‌های عراق و ترک‌های ایران

رویا قصاب [I]

چکیده:

این پژوهش با رویکرد مردم‌شناسی تطبیقی به بررسی سنت افسانه‌گویی در میان ترک‌های عراق و ترک‌های ایران می‌پردازد و می‌کوشد نشان دهد این دو حوزه روایی چگونه میراث فرهنگی مشترک را تداوم بخشیده و هم‌زمان بازتاب‌دهندهٔ تفاوت‌های محلی در زبان و ساختار افسانه‌ها هستند. افسانه‌ها صرفاً متون سرگرم‌کننده نیستند، بلکه متونی نمادین‌اند که جهان‌بینی، حافظهٔ تاریخی و نظام ارزشی جوامع را رمزگذاری می‌کنند (بوراتاو، ۲۰۱۲). در این راستا، افسانه‌های هر دو منطقه بر اساس شاخص‌هایی همچون زبان و سبک روایت، نوع‌شناسی قهرمانان، بازنمایی شخصیت زن، عناصر دینی ـ اسطوره‌ای و ساختارهای نمادین تحلیل شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد که در افسانه‌های ترک‌های عراق، ارزش‌هایی چون فداکاری، دلاوری و همبستگی جمعی که برگرفته از فرهنگ صحراگردی است برجسته می‌شود؛ در حالی‌که افسانه‌های ترک‌های ایران با تأثیرپذیری از زیست شهری، گرایش بیشتری به عشق فردی، ظرافت بیانی و صنایع ادبی دارند. بدین‌سان، افسانه‌ها نه‌تنها حامل تداوم فرهنگی در جهان ترک هستند، بلکه به‌مثابهٔ بستری برای ثبت حساسیت‌های متفاوت برخاسته از شرایط اجتماعی ـ اقتصادی هر منطقه عمل ملی ارزیابی می‌کنند.

کلیدواژه‌ها: ترک‌های عراق، ترک‌های ایران، افسانه، مردم‌شناسی، فرهنگ

[I] دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات ترکی، دانشگاه غازی
ایمیل: ruyakasap27@gmail.com؛ اورسید: 0009-0006-6641-6262

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 63-70
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

مقدمه

افسانه‌ها تنها داستان‌هایی برای سرگرم‌کردن کودکان نیستند؛ بلکه متونی‌اند که تجربیات تاریخی، اصول اخلاقی و فرآیندهای هویت‌سازی جوامع را در قالب حافظهٔ شفاهی منتقل می‌کنند (الچین، ۱۹۹۳). در جهان ترک، سنت افسانه‌گویی طی سده‌ها هم به‌عنوان حافظهٔ فرهنگی مشترک دوام آورده و هم متناسب با زیست‌بوم‌های گوناگون دچار تنوع شده است. در این میان، ترک‌های عراق و ترک‌های ایران، علی‌رغم آنکه از نظر تاریخی از یک ریشهٔ فرهنگی برآمده‌اند، در بسترهای سیاسی و اجتماعی متفاوتی بالیده‌اند. از این‌رو، در افسانه‌های آنان آمیزه‌ای از کهن‌الگوهای برگرفته از نظام اسطوره‌ای آسیای میانه و عناصر محلی برخاسته از شرایط اقلیمی و اجتماعی مشاهده می‌شود.

هدف این پژوهش، تحلیل مقایسه‌ای افسانه‌های ترک‌های عراق و ترک‌های ایران با تمرکز بر شناسایی هم‌زمان عناصر مشترک فرهنگی و لایه‌های متمایز در ساختار روایت است. در این راستا، ویژگی‌های زبانی و سبکی، گونه‌های قهرمانی، ساختار نمادین، کارکرد شخصیت زن و عناصر دینی ـ اسطوره‌ای به‌عنوان محورهای اصلی مقایسه انتخاب شده‌اند. از خلال این بررسی، نه‌تنها مفهوم تداوم فرهنگی در جهان ترک تأیید می‌شود، بلکه روشن می‌گردد که افسانه‌ها صرفاً قالب‌های کهن نیستند، بلکه بازتاب‌دهندهٔ دگرگونی‌های اجتماعی و بیانگر پویایی هویت ترک نیز هستند (اوزکان، ۲۰۰۴).

۱. عناصر فرهنگی مشترک

با وجود تفاوت‌های جغرافیایی و اجتماعی، افسانه‌های ترک‌های عراق و ایران در لایه‌های بنیادین خود از یک زمینهٔ فرهنگی مشترک بهره می‌برند. این زمینهٔ مشترک بیش از همه در بن‌مایه‌های قهرمانی، حضور طبیعت به‌عنوان عنصری سرنوشت‌ساز، و باورهای دینی ـ اسطوره‌ای ریشه دارد. به عنوان نمونه، در هر دو سنت افسانه‌گویی، قهرمان معمولاً سفری پرمخاطره را برای پاسداری از ارزش‌های جمعی یا رسیدن به حقیقتی والا آغاز می‌کند. این الگو، انعکاسی از جهان‌بینی ترک‌های آسیای میانه است که در آن سفر نه‌تنها بُعد جغرافیایی، بلکه بُعدی معنوی و آیینی دارد (کلیچ، ۲۰۱۵).

همچنین در افسانه‌های هر دو منطقه، باور به نیروهای ماوراء طبیعی، ارواح محافظ و موجودات افسانه‌ای حضوری پررنگ دارد. این عناصر نه‌تنها بقایای اسطوره‌های شمنی

را آشکار می‌سازند، بلکه نشان می‌دهند که جهان‌بینی سنتی ترک‌ها پیوندی جدایی‌ناپذیر با طبیعت و کیهان داشته است (ارگون، ۲۰۰۹). در هر دو سنت، زن به‌عنوان مادر، یار یا معشوق، نقشی تعیین‌کننده دارد و غالباً الهام‌بخش حرکت قهرمان به سوی کمال است. بدین‌ترتیب، ساختار روایی افسانه‌ها در عراق و ایران همواره بر محور همان کهن‌الگوهای مشترک بنا شده است، هرچند رنگ‌وبوی محلی و شرایط زیست‌بومی به آن‌ها شکل متفاوتی بخشیده است.

۲. تفاوت‌های سبکی و زبانی

اگرچه ریشهٔ زبانی بسیاری از واژگان و ترکیبات در افسانه‌های ترک‌های عراق و ایران مشترک است، اما سبک بیان و شیوهٔ روایت در این دو حوزه تفاوت‌های چشمگیری دارد. افسانه‌های ترک‌های عراق عموماً به زبان ساده، بیانی مستقیم و ساختاری خطی روایت می‌شوند. این سادگی زبانی، بازتابی از فرهنگ شفاهی ایلی و کوچ‌نشینی است که در آن، هدف اصلی انتقال پیام اخلاقی و تقویت روحیهٔ جمعی است. در چنین افسانه‌هایی، جملات کوتاه، دیالوگ‌های تکراری و ضرب‌آهنگ‌های شفاهی نقش مهمی در استحکام روایت دارند (اوزکان، ۲۰۰۴).

در مقابل، افسانه‌های ترک‌های ایران ـ به‌ویژه در مناطق تبریز، اردبیل و زنجان ـ تأثیر عمیقی از سنت عاشیقی و فرهنگ شهری پذیرفته‌اند. در این روایت‌ها، بیان استعاری، صنایع بلاغی، توصیف‌های شاعرانه و پرداختن به احساسات فردی بیشتر دیده می‌شود. قهرمان تنها نمایندهٔ جمع نیست، بلکه شخصیتی دارای هویت فردی و تمنیات عاطفی است. به همین سبب، روایت‌ها گاه به شکل مناظره، مکاتبه یا گفت‌وگوی عاشقانه تنظیم می‌شوند و ساختار افسانه از ریتم حماسی به ریتمی تغزلی تغییر می‌یابد (ترکمن، ۲۰۱۰).

این تفاوت سبکی، در حقیقت بازتابی از دو الگوی تمدنی است: فرهنگ کوچ‌نشینی که بر کنش‌مندی و همبستگی تأکید دارد و فرهنگ شهری که به ظرافت‌های فردی و بیان هنری میدان می‌دهد. از این منظر، زبان افسانه نه‌تنها وسیلهٔ روایت، بلکه آئینهٔ جهان‌بینی گویشوران آن است.

۳. شخصیت قهرمان و کارکرد روایت

در هر دو سنت افسانه‌ای، قهرمان نقشی مرکزی دارد؛ با این حال، نحوه شکل‌گیری و کاربست آرک‌قهرمانی در دو حوزه تفاوت‌هایی نشان می‌دهد. در افسانه‌های ترک‌های عراق، قهرمان اغلب نمادی از فضایل جمعی است: او به عدالت پایبند، شجاع و فداکار است و کنش‌هایش معمولاً در خدمت بازسازی یا تضمین نظم اجتماعی قرار دارد. سفر قهرمان در این روایت‌ها اغلب از جنس آزمون‌های عینی است که نتیجه‌اش تقویت پیوندهای قبیله‌ای و حفظ بقاست.

در روایت‌های ترک‌های ایران، قهرمان گاهی جنبه‌ای پیچیده‌تر و فردگرایانه‌تر می‌پذیرد؛ او علاوه بر ایفای نقش‌های اجتماعی، دغدغه‌های درونی، کشمکش‌های

عاطفی و آرمان‌های زیباشناسانه نیز دارد. در اینجا، موفقیت قهرمان تنها به بازتأمین نظم بیرونی محدود نمی‌شود، بلکه تحقق خواست‌های شخصی و بلوغ درونی نیز معیار ارزشمندی است. از این رو ساختار روایت در بسیاری از نمونه‌ها به سمت بررسی درونیات شخصیت و بیان هنری گرایش می‌یابد.

این دو شیوه قهرمان‌پردازی نشان‌دهندهٔ چگونگی انعکاس ساختارهای اجتماعی در شکل‌گیری آرکتایپ‌ها است: جایی که بقا و همبستگی جمعی محور است، قهرمان نقش نگهبان نظم را دارد؛ و جایی که فضای شهری و فردگرایی برجسته است، قهرمان حامل رویکردی آینه‌گون نسبت به تجربه‌های فردی می‌شود.

۴. عناصر دینی و اسطوره‌ای

عناصر مذهبی و اسطوره‌ای در هر دو مجموعه افسانه‌ای حضور چشمگیر دارند، اما نحوه‌ی ترکیب و برجسته‌سازی آن‌ها متفاوت است. در نمونه‌های عراق، تأثیر آموزه‌ها و نمادهای اسلامی صریح‌تر است: حکایات از وجود اولیاء، درویش‌ها، کرامات و نیروی برکت سخن می‌گویند؛ این عناصر ضمن تعمیق اعتبار اخلاقی روایت، چارچوب معنایی مشخصی برای کنش‌ها فراهم می‌سازند. افسانه در این بافت گاه به‌مثابهٔ بستری برای انتقال ارزش‌های دینی و تقویت شئونات اجتماعی عمل می‌کند.

در افسانه‌های ترک‌های ایران، عناصر دینی غالباً به‌صورت نمادین‌تر و با لایه‌های کهن‌تر اسطوره‌ای آمیخته‌اند؛ نشانه‌هایی از سنت‌های پیش از اسلام، به‌ویژه تأثیرات زرتشتی در قالب نمادهای «نور و تاریکی» یا کشمکش‌های اسطوره‌ای بین نیروهای خیر و شر قابل ردیابی است. این بستر نمادین، امکان خوانش‌های چندلایه و اسطوره‌گون را فراهم می‌آورد و اغلب فضای روایی را به حیطه‌هایی استعاری از مبارزهٔ اخلاقی و کیهانی می‌کشاند.

در هر دو سنت، دین و اسطوره نه به‌صورت محصور، بلکه به‌عنوان کنش‌گرانی در تعامل با عناصر اجتماعی و فرهنگی عمل می‌کنند؛ این عناصر نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی به پی‌آمدهای اخلاقی و نمادین روایت ایفا می‌نمایند.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی افسانه‌های ترک‌های عراق و ترک‌های ایران نشان می‌دهد که این متون شفاهی، هم حامل یک میراث فرهنگی مشترک هستند و هم بازتاب‌دهندهٔ تفاوت‌های منطقه‌ای و تاریخی در ساختارهای اجتماعی، زبانی و ارزشی. تشابهات بنیادین — از جمله حضور کهن‌الگوهای قهرمانی، نقش انرژی‌ها و موجودات ماوراء، و فرم‌های تشریفاتی افتتاح و اختتام — نشانگر تداوم ریشه‌های فرهنگی مشترک ترک می‌باشند. هم‌زمان، تفاوت‌ها در سبک بیانی، محورهای موضوعی (همبستگی جمعی در مقابل آگاهی فردی)، نقش زن و درجه‌ی ظهور عناصر دینی، بازتابگر تنوع زیست‌محیطی، اجتماعی و تاریخی هر دو جامعه‌اند.

این یافته‌ها دو نتیجهٔ مهم دارند: نخست آنکه افسانه‌ها می‌توانند به‌عنوان اسناد زبانی و فرهنگی برای خوانش فرآیندهای هویت‌سازی در حوزهٔ ترک‌زبانان مورد استفاده قرار گیرند؛ دوم آنکه مطالعه هم‌زمان این دو سنت نشان می‌دهد چگونه سازوکارهای محلی و فراملی در شکل‌دهی به روایت‌های شفاهی با هم در تعامل‌اند. در چشم‌انداز پژوهش‌های آتی، پیشنهاد می‌شود تحلیل‌های میدانی گسترده‌تری با رویکردهای قوم‌شناختی و شاخص‌های اجتماعی-تاریخی تلفیق شود تا نحوهٔ تغییر و انتقال محتوای افسانه‌ها در طول زمان و جابجایی جمعیت‌ها دقیق‌تر ردیابی گردد.

منابع:

Boratav, P. N. (2012). Halk hikâyeleri ve halk hikâyeciliği. İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Elçin, Ş. (1993). Halk edebiyatına giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ghahremanpour, A. (2014). Farsça Türkçe Osmanlı masalları (Cilt 1). İstanbul: Murat Kitabevi Yayınları.

Kaplan, M. (2015). Masalın toplumsal bellek işlevi. İstanbul: Doğu-Batı Yayınları.

Özkan, M. (2004a). Türk dünyası masalları üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. Türk Kültürü Araştırmaları, 42(2), 155–178.

Özkan, M. (2004b). Türk halk anlatılarında topluluk değerleri. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Tulu, S. (2009). Horasan Türklerinden masallar ve halk hikâyeleri: Giriş, çeviri, notlar ve açıklamalar. Konya: Kömen Yayınları.

Türkmen, F. (2010a). Göçebe kültürden yerleşik hayata: Halk edebiyatında kimlik dönüşümleri. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Türkmen, F. (2010b). Türk masal geleneğinde ortak motifler. Millî Folklor, 22(85), 40–53.

Ruya KASSAB 0009-0006-6641-6262
Gazi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi
E-posta: ruyakasap27@gmail.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 7 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 14 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 8

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-93
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azərbaycan Xanlıqlarının Tarixçəsi
1-ci Bölüm: Quzey Azərbaycan Xanlıqları

Efe BALKAN [1]

Xülasə:
Bu məqalə, Azərbaycan xanlıqlarının formalaşması, siyasi quruluşu, bir-biri ilə və qonşu dövlətlərlə münasibətləri haqqında geniş bir tədqiqat təqdim edir. Tədqiqat XVIII əsrin ortalarından etibarən Qarabağ, Gəncə, Bakı, Şəki, Şirvan, Quba, Naxçıvan, Talış, Lənkəran, İrəvan, Ərdəbil, Qaradağ, Makı, Təbriz, Xoy, Marağa, Urmiya və Sərab xanlıqlarının meydana çıxma proseslərini tarixi kontekst çərçivəsində araşdıraraq, bu siyasi qurumların Azərbaycan tarixində oynadığı rolu izah edir.

Xanlıqların yaranma dövründə bölgənin sosial, iqtisadi və mədəni quruluşu ətraflı şəkildə təhlil edilmiş, xüsusilə Səfəvi və Əfşar irsinin bu yeni siyasi formalaşmalar üzərindəki təsiri diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Tədqiqatda xanlıqların daxili idarəetmə sistemi, vergi mexanizmləri, ordu quruluşu və yerli bəylərlə münasibətləri ümumi şəkildə incələnmişdir.

Bununla yanaşı, xanlıqlar arasındakı rəqabətin, xarici müdaxilələrin və xüsusilə Rusiya ilə İran arasında gedən güc mübarizəsinin Azərbaycan torpaqlarının taleyini necə formalaşdırdığı xronoloji ardıcıllıqla izah olunmuşdur. Tədqiqatın sonrakı bölmələrində Rusiya işğallarının başlanması ilə xanlıqların bir-bir süquta uğraması prosesi, bağlanan müqavilələr və bu mərhələdə Azərbaycan xalqının müqavimət hərəkatları geniş şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Xanlıqları, Quzey Azərbaycan, Güney Azərbaycan, İran, Osmanlı, Rusiya

1 Ankara Universiteti, Çağdaş Türk Ləhcələri və ədəbiyyatları Bölümü ilə Dilçilik Bölümü tələbəsi, E-poçt: efebalkan.au@gmail.com; ORKİD: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Azerbaycan Hanlıklarının Tarihçesi I. Bölüm: Kuzey Azerbaycan Hanlıkları

Efe BALKAN [1]

Özet:

Bu makale, Azerbaycan hanlıklarının oluşumu, siyasi yapısı, birbirleriyle ve komşu devletlerle olan ilişkileri üzerine kapsamlı bir inceleme sunmaktadır. Çalışma, 18. yüzyılın ortalarından itibaren Karabağ, Gence, Bakü, Şeki, Şirvan, Guba, Nahçıvan, Talış, Lenkeran, Revan, Erdebil, Karadağ, Maku, Tebriz, Hoy, Maraga, Urmiye, Serab hanlıklarının ortaya çıkış süreçlerini tarihsel bir bağlam içinde ele alarak, bu siyasi birimlerin Azerbaycan tarihinde oynadığı rolü açıklamaktadır. Hanlıkların kuruluş döneminde bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı ayrıntılı biçimde değerlendirilmiş, özellikle Safevî ve Afşar mirasının bu yeni siyasi yapılanmalar üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Çalışmada, hanlıkların iç idare düzenleri, vergi sistemleri, ordu yapıları ve yerel beylerle olan ilişkileri genel olarak incelenmiştir. Bununla birlikte, hanlıklar arasındaki rekabetin, dış müdahalelerin ve özellikle Rusya ile İran arasındaki güç mücadelesinin Azerbaycan topraklarının kaderini nasıl şekillendirdiği kronolojik bir seyir içinde açıklanmıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, Rus işgallerinin başlamasıyla hanlıkların birer birer ortadan kalkma süreci, yapılan antlaşmalar ve bu süreçte Azerbaycan halkının direniş hareketleri ele alınmıştır.

Anahtar sözler: Azerbaycan Hanlıkları, Kuzey Azerbaycan, Güney Azerbaycan, İran, Osmanlı, Rusya

1 Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ile Dilbilim Bölümü öğrencisi . E-posta: efebalkan.au@gmail.com; ORCID: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

The History of the Azerbaijani Khanates
Chapter I: The Khanates of Northern Azerbaijan

Efe BALKAN [1]

Abstract:

This article presents a comprehensive examination of the formation of the Azerbaijani khanates, their political structures, and their relations with one another and with neighboring states. The study addresses, within a historical framework, the emergence of the Karabakh, Ganja, Baku, Shaki, Shirvan, Guba, Nakhchivan, Talysh, Lankaran, Revan, Ardabil, Karadag, Maku, Tabriz, Hoy, Maragha, Urmia, and Sarab khanates from the mid-eighteenth century onward, and explains the role these political entities played in the history of Azerbaijan.

The social, economic, and cultural structure of the region during the formative period of the khanates is examined in detail, with particular emphasis on the influence of the Safavid and Afshar legacies on these new political formations. The study also provides a general analysis of the khanates' internal administrative systems, taxation structures, military organization, and their relations with local beys.

Furthermore, the rivalry among the khanates, external interventions, and especially the power struggle between Russia and Iran are discussed in chronological order in order to demonstrate how they shaped the fate of Azerbaijani territories. In the later sections, the gradual dissolution of the khanates following the onset of Russian occupations, the treaties concluded during this period, and the resistance movements of the Azerbaijani people are examined.

Keywords: The Azerbaijani Khanates, Northern Azerbaijan, Southern Azerbaijan, Iran, the Ottoman Empire, Russia

[1] A student of the Department of Contemporary Turkic Dialects and Literatures and the Department of Linguistics at Ankara University; Email: efebalkan.au@gmail.com
ORCID: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

تاریخچه خان‌نشین‌های آذربایجان
بخش 1: خان‌نشین‌های آذربایجان شمالی

افه بالکان [I]

چکیده:

این مقاله بررسی جامعی از شکل‌گیری خان‌نشین‌های آذربایجان، ساختار سیاسی آن‌ها و روابطشان با یکدیگر و با دولت‌های همسایه ارائه می‌دهد. این پژوهش با رویکردی تاریخی، روند پیدایش خان‌نشین‌های قره‌باغ، گنجه، باکو، شکی، شروان، قوبا، نخجوان، تالش، لنکران، ایروان، اردبیل، قره‌داغ، ماکو، تبریز، خوی، مراغه، ارومیه و سراب را از اواسط سده هجدهم به بعد بررسی کرده و نقش این واحدهای سیاسی را در تاریخ آذربایجان تبیین می‌کند.

در دوره تأسیس خان‌نشین‌ها، ساختار اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی منطقه به‌صورت مفصل ارزیابی شده و به‌ویژه بر تأثیر میراث صفوی و افشاری بر این شکل‌گیری‌های سیاسی جدید تأکید گردیده است. در این مطالعه، نظام اداری داخلی، ساختار مالیاتی، سازمان نظامی و روابط خان‌نشین‌ها با بیگ‌های محلی به‌طور کلی بررسی شده است.

همچنین رقابت میان خان‌نشین‌ها، مداخلات خارجی و به‌ویژه کشمکش قدرت میان روسیه و ایران و تأثیر آن بر سرنوشت سرزمین‌های آذربایجان در چارچوبی زمانی تبیین شده است. در بخش‌های پایانی پژوهش، روند زوال تدریجی خان‌نشین‌ها با آغاز اشغال‌های روسیه، معاهدات منعقدشده در این دوره و نیز جنبش‌های مقاومت مردم آذربایجان مورد بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها:
خان‌نشین‌های آذربایجان، آذربایجان شمالی، آذربایجان جنوبی، ایران، عثمانی روسیه.

[I] دانشجوی گروه لهجه‌ها و ادبیات‌های معاصر ترکی و گروه زبانشناسی دانشگاه آنکارا؛
ایمیل: efebalkan.au@gmail.com؛ اورسید: 0009-0008-0061-8800

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 71-83
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

آذربایجان خانلیقلاری‌نین قیسا تاریخی
1-جی بؤلوم: قوزئی آذربایجان خانلیقلاری

گیریش

۱۸-جی یوزایلین اورتالاری، آذربایجان تورپاقلاریندا درین سیاسی دؤنوشوملرین یاشاندیغی بیر دؤنم اولموشدور. صفوی دؤلتی‌نین مرکزی اوتوریته‌سی‌نین ضعیفله‌مه‌سی و آردیندان افشار ایله زند خاندانلیقلاری‌نین قیسا عؤمورلو یؤنه‌تیملری، بؤلگه‌ده اوزون سوره‌جک بیر سیاسی پارچالانما و یئرلی بگلیکلرین اؤنه چیخدیغی بیر سوره‌جی برابرینده گتیرمیشدیر.

بو سورجده آذربایجان جوغرافیاسیندا قاراباغ، گنجه، باکی، شکی، شیروان، قوبا، ناخچیوان، لنکران و ایروان کیمی قوزئی آذربایجان ایله اردبیل، قاراداغ، ماکی، تبریز، خوی، مراغا و سراب کیمی گونئی آذربایجان‌دا یاری باغیمسیز ماهیته‌کی خانلیقلار اورتایا چیخمیشدیر. بو خانلیقلار، مرکزی امپراتورلوق سیستمی‌نین چؤکمه‌سی ایله اورتایا چیخان اوتوریته بوشلوغونو دولدورماق و یئرلی گوجو قورومساللاشدیرماق آماجی ایله تشکول ائتمیش سیاسی بیریملردیر.

هر خانلیق، اؤز اداری هییئرارشیسینی (سلسله مراتیبینی)، وئرگی سیستمینی و عسگری تشکیلاتینی اولوشدورموش؛ یئرلی گله‌نکلرله صفوی میراثیندان دئور آلینان اداری عنصورلری بیرلشدیره‌رک اؤزونه مخصوص یؤنه‌تیم مودللری گلیشدیرمیشدیر. خانلیقلار آراسینداکی اتفاقلارین ضعیف و گئچیجی نیته‌لیکده (ماهیته) اولماسی، آذربایجان تورپاقلارینی دیش مداخله‌لره آچیق حالا گتیرمیشدیر.

بو دؤنمین سیاسی پانوراماسی، روسیه و ایران (قاجار) امپراتورلوقلاری‌نین قافقاز اوزرینده‌کی حاکیمیت مجادیله‌سی ایله شکیللنمیشدیر. هر ایکی گوج ده، استراتژیک قونومو و قایناقلاری ایله اؤنه چیخان آذربایجان جوغرافیاسیندا ائتکینلیک قورماق ایسته‌میشدیر. دولاییسی ایله ۱۸-جی یوز ایلین سونلاریندان اعتیباراً خانلیقلار، یالنیز بیر-بیری ایله دئییل، عینی زاماندا بو ایکی بؤیوک گوج آراسیندا دنگه سیاستلری یوروتمک زوروندا قالمیشلار. خانلیقلارین قارشیلیقلی رقابتی و دیش گوجلرله قورولان

گئچیجی اتفاقلار، بؤلگه‌ده‌کی سیاسی استقراری ضعیفلتمیش و ۱۹-جو یوز ایلین باشلاریندا روسیانین بؤلگه‌یه یؤنه‌لیک مداخله‌لری‌نین اؤنونو آچمیشدیر.

بوتون بو سیاسی گلیشمه‌لرله یاناشی، خانلیقلار دؤنمی آذربایجان‌ین کولتورل و اقتصادی تاریخینده ده بلیرله‌ییجی بیر آشامادیر. شوشا، گنجه و باکی کیمی شهرلر، تجارتین، صنعتکارلیق و کولتورل حیاتین مرکزی حالینا گلمیشدیر.

۱. آذربایجان خانلیقلاری

۱. ۱. قوزئی آذربایجان خانلیقلاری

۱.۱.۱. ایروان خانلیغی

ایروان، قافقازین اؤنملی بیر شهری و صفوی دؤنمینده چوخورسعد ولایتی‌نین مرکزی ایدی. شهرین قورولوشو، ۱۶-جی یوز ایلین باشلاریندا، بیرینجی شاه اسماعیل صفوی‌نین امری ایله تیکیلن عسگری قالا ایله باشلار. عثمانلی قایناقلاریندا «ایران و توران مملکتلری‌نین اوزونون سویو» کیمی غرور وئریجی ایفاده‌لرله آدی چکیلن روان، آذربایجان‌ین سینیرینda استراتژیک بیر قونومدا اولماسی سببی ایله دایما سیاسی و عسگری چاتیشمالارین اوداق نقطه‌سی اولموشدور.

بو دوروم، اؤزللیکله عثمانلی-صفوی ساواشلاری سیراسیندا شهرین سیخ-سیخ ال دگیشدیرمه‌سینه نه‌دن اولموشدور. اؤرنگین، ۱۵۸۳-ده فرهاد پاشانین امری آلتیندا عثمانلی طرفیندن فتح ائدیلن شهر، ۱۶۰۴-ده بیرینجی شاه عباس طرفیندن گئری آلینمیشدیر. شهرین تاریخینده دؤنوم نقطه‌لرینden بیری، ۱۶۳۵-ده دؤردونجو سلطان مرادین یؤنتدیگی روان سفری ایله گرچکلشن فتحدیر؛ آنجاق ۱۶۳۹-داکی قصر شیرین آندلاشماسی ایله صفویلره بوراخیلمیشدیر.

۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا عثمانلی تکرار یؤنئتیمی اله آلمیش، ۱۷۲۸ تاریخلی تحریر دفترلری ایسه شهر اهالیسی‌نین بؤیوک چوخونلوغونون مسلمان تورکلردن (۴۲۸ مسلمان وئرگی اؤده‌ییجیسی) اولوشدوغونو، خریستیان (۲۴۴ گبران) نفوسون دا بولوندوغونو گؤسترمیشدیر. شهر، ۱۷۳۵-ده نادر خان طرفیندن صفوی کونترولونا گئچمیشدیر. اولیا چلبی، ۱۷-جی یوزایلده‌کی زیارتینده روان‌ی معمور بیر شهر اولاراق تعریف ائتمیش، قالاسی‌نین، خان سارایی‌نین، مسجیدلری‌نین و بازارلاری‌نین اطرافلی تصویرلرینی سونموشدور. (حسین، ۲۰۱۵: ۶۹۰-۶۹۵)

ایروان خانلیغی‌نین سیاسی وارلیغی، قاباجا ۱۸-جی یوز ایلین اورتالاریندا (۱۷۴۷ جیواریندا) نادر شاه امپراتورلوغونون داغیلماسی ایله باشلایان و ۱۸۲۸-ده‌کی روس اشغالینا قدر سورن یاخلاشیق ۸۰ ایللیک بیر دؤنمی احاطه ائدر. خانلیق، آذربایجان‌ین قاجارلار سؤلاله‌سینه منسوب خانلار طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر و اؤزللیکله قافقازین ژئوپولیتیک اؤنمیندن دولایی سورکلی اولاراق عثمانلی، قاجارلار ایرانی و چارلیق روسیه‌سی کیمی بؤیوک گوجلرین چیخار چاتیشمالاری‌نین تام مرکزینده یئر آلمیشدیر. (ممدووا، ۲۰۱۷: ۲۷-۳۲) آیریجا بو بؤلگه «آذربایجان‌ین گؤزو» اولاراق

آدلاندیریلمیشدیر. (قارایف، ۲۰۱۶: ۳۰۸)

بو استراتژیک قونوم، خانلیغین سیاسی گؤنده‌لیگی سورکلی اولاراق عسگری ساوونما و نفوس پولیتیکالاری اوزرینه قورماغا زورلامیشدیر. ایروان خانلاری، خانلیغی آیاقدا توتماق اوچون سون درجه باشاریلی بیر نفوس سیاستی ایزله‌میشدیر.

بو سیاست، هم دوشمن سالدیریلاری سونوجو کؤچ ائدن نفوسو گئری گتیرمه‌یی، هم ده قونشو خانلیقلاردان گلنلری وئرگی معافیتی کیمی تشویقلرله اؤز تورپاقلارینا یئرلشدیرمه‌یی آماجلامیشدیر. آماج، خانلیغین عسگری گوجونو آرتیرماق و وئرگی تابانینی گنیشلتمکدی. ایروان خانلیغی‌نین سون لیدری حسینقولو خان قاجارین بو آلاندا گؤستردیگی باشاری، خانلیق نفوسونون معیشت دورومالاری ایله اؤزونون ایلگیلنمه‌سی و آفت زامانلارینداوئرگیلری آزالتماسی کیمی اویقولامالارلا دستکلنمیشدیر.

آنجاق خانلیغین باغیمسیزلیغی، ۱۹-جو یوز ایلین باشلارینداناعتباراً آرتان روس یاییلماجیلیغی ایله بؤیوک بیر تهلوکه‌یه گیرمیشدیر. ۱۸۲۵ ایلینده بیرینجی چار الکساندرین اؤلومونو و دکابریست عصیانی‌نین باشلاماسینی فرصت بیلن ایران شاهزاده‌سی عباس میرزا ۱۸۲۶ ایلینده قارشی سالدیریا گئچمیشدیر. عسگری عملیاتلار سونوجوندا گولوستان آندلاشماسی ایله چارلیق روسیه‌یه الحاق ائدیلن قوزئی آذربایجان تورپاقلاری یئنیدن قاجار دؤلتی‌نین کونترولونا گئچمیشدی. روس اشغال گوجلری، ۱۸۲۶-دان اعتباراً خانلیق تورپاقلارینداییوغون عسگری عملیاتلار یوروتموش؛ خانلیق، اؤزللیکله حسینقولو خان‌ین دیرنیشی ایله قارشیلاشمیشدیر. (مصطفی‌یف، ۲۰۱۵: ۷۸) روس اشغالی سیراسیندا، ارمنیلرین قالا ساوونماسی کیمی حساس قونولاردا روسلارلا ایش بیرلیگی یاپماسی، خانلیغین ساوونماسینی ضعیفله‌دن عنصورلردن بیری اولموشدور. خانلیق، ۱ اوکتوبر ۱۸۲۷-ده روسیا طرفیندن اشغال ائدیله‌رک سیاسی وارلیغینی ایتیرمیش و ۱۸۲۸ ایلینده بیرینجی چار نیکولانین فرمانی ایله «ارمنی ولایتی» آدی آلتیندا یئنی بیر اداری بیریمه دؤنوشدورولموشدور. (علی‌یف و حسنوف، ۲۰۰۷: ۵۶-۵۸)

دیل فرقلی‌لیگی‌نین سمبولیک ایشله‌وی هم اتنیک قروپلاری بیر- بیریندن فرقلی قیلان، هم ده اتنیک قروپلارین دایانیشما دویغوسونو ساغلایان ان اؤنملی عنصورلاردان ساییلماقدادیر. اگر بوگون تراختور طرفدارلارینی بیر-بیرینه باغلایان عنصور تورک دیلی ایسه، «بیز» بیلینجینی یارادان عنصور دا دیللری‌نین عینی اولماسی‌دیر.

بو اشغالین آردیندان، خانلیغین سیاسی طالعینی بلیرله‌ین ان اؤنملی سورچ، دموقرافیک یاپی‌نین زورلا دگیشدیریلمه‌سی اولموشدور. روس چارلیغی، تورکمنچای (۱۸۲۸) و ادیرنه (۱۸۲۹) آندلاشمالاری‌نین اونلارا وئردیگی یئتکینی قوللاناراق، قاجار و عثمانلی امپراتورلوغو تورپاقلارینداییاشایان اون مینلرجه ارمنی‌نی قوزئی آذربایجان تورپاقلارینا، اؤزللیکله ده اسکی ایروان خانلیغی‌نین ان وئریملی بؤلگه‌لرینه یئرلشدیرمیشدیر.

بو کوتله‌سل کؤچ، روسیانین بیرینجی پترو دؤنمیندن بری تعقیب ائتدیگی بؤلگه‌نی خریستیانلاشدیرما و ارمنیستان دؤلتینی قورما پلانی‌نین بیر آددیمی اولاراق گؤرولموشدور.

بو بیلینچلی یئرلشدیرمه سیاستی، روس باسقیسی و ترورو ایله بیرلیکده، خانلیغین مسلمان (آذربایجان تورکو) نفوسونون بؤیوک بیر قیسمی‌نین قتل ائدیلمه‌سینه و یا قونشو دؤلتلره (ایران و عثمانلی) کؤچ ائتمک زوروندا بوراخیلماسینا یول آچمیشدیر. قیسا سوره‌ده، ۱۸۲۶-دا یوزده ۷۶ اولان آذربایجان تورکو اورانی ۱۸۲۹-دا یوزده ۴۳.۲-یه ائنرکن، ارمنی نفوسونون اورانی یوزده ۲۴-دن یوزده ۵۶.۵-ه یوکسلمیشدیر. بو سورچ، ۱۹-جو یوز ایل بویونجا داوام ائتمیش و خانلیغین اسکی تورک کیملیگی‌نین یئرینی ارمنی چوخونلوغونا بوراخما سورجینی باشلاتمیشدیر. (ممدووا، ۲۰۱۷: ۲۷-۳۶)

۱. ۱. ۲. قاراباغ خانلیغی

قاراباغ، تاریخ بویونجا اسکی روما و یونانلیلارین آلبانیا، عربلرین ایسه آران دئدیگی، گنجه و قاراباغی ایچینه آلان داغلیق بیر بؤلگه‌دیر. سینیرلاری آراز و کور چایلاری، گوران چایی و قاراباغ داغلاری ایله چئوریلی‌دیر. روما، ساسانی و بیزانس حاکیمیتیندن سونرا حضرت عثمان زامانیندا مسلمانلار طرفیندن فتح ائدیلمیش و ۱۱-جی یوز ایلده بؤیوک سلجوقلولارلا بیرلیکده تورک حاکیمیتینه گیرمیشدیر. بؤلگه سیراسی ایله عراق سلجوقلولاری، ایلدنیزلیلر، ائلخانلیلار، تیمورلولار، آق‌قویونلولار و صفویلرین اداره‌سینه گئچمیشدیر. عثمانلیلار، ۱۵۷۸ عثمانلی-صفوی ساواشی سیراسیندا بؤلگه‌نی دوغرودان اداره ائتمیش، ۱۵۹۳ تاریخلی یازیلاردا «ولایت گنجه قاراباغ» اولاراق گئچمیشدیر. (آیدین، ۲۰۱۷: ۳۶۷-۳۶۸)

۱۷۲۳-ده عثمانلیلارین قاراباغی آلماسی ایله باشلایان سورجده، پناه‌علی آغا ساریجاه-جوانشیر، عایله‌سی ایله آرازی گئچه‌رک بؤلگه‌دن آیریلیر. نادر شاه‌ین خیدمتینه گیرن پناه‌علی آغا، بؤیوک قارداشی فضل‌علی بیگ‌ین سارای چکیشمه‌لری سونوجو اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان اونون یئرینه «بگ» عنوانی ایله تعیین ائدیلر. نادر شاه، قاراباغین جوانشیر، اوتوز ایکی و کبیرلی اویماقلارینی خوراسانا سورگون ائتسه ده، پناه‌علی بگ ۱۷۴۵-ده گئری دؤنر و قاچاق حیاتی یاشایار.

۱۷۴۷-ده نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان پناه‌علی بگ، خوراسان‌دان دؤنن عشیرتلرینی اطرافیندا توپلایاراق گوجلنیر و تبریز بگلربیگی امیرارسلان خان طرفیندن اؤنجه «سلطان»، سونرا «خان» عنوانی وئریله‌رک قاراباغ خانلیغی‌نین باغیمسیزلیغینی اعلان ائدیر. خانلیغین ایلک پایتختی اولاراق بایات قالاسینی تیکر، آنجاق ایچ دوشمنلری و خمسه ملیکلری ایله مجادله ائتمک اوچون پایتختی داها ساوونمایا ال‌وئریشلی اولان شاه‌بولاغی‌نا (ترنکؤت) داشییار. پناه‌علی خان، خمسه ملیکلریندن واراندا ملیکی شاه‌نظره دستک وئره‌رک باشقا ملیکلری اؤز آرالاریندا چاتیشدیرماغی آماجلایان دیپلوماتیک بیر یول ایزله‌یر. (مصطفی‌یف، ۲۰۰۹: ۲۸-۳۰)

داها سونرا پناه‌علی خان، آهیستاباغ حاکیمی محمدحسن خان قوونلو- قاجارین تهدیدی اوزرینه واراندا ملیکی شاه‌نظرین توصیه‌سی و رهبرلیگی ایله شوشا قالاسی‌نین (پناه‌آباد) تمللرینی ۱۷۵۴-ده آتار. شوشا، دوغال سارپ قایالیقلارلا چئوریلی، ساوونماسی گوجلو بیر قونومدا قورولور. پناه‌علی خان، ایچ دوشمنلری قیردیقدان سونرا خانلیغین تورپاقلارینی گنیشلتمیش؛ مهری، چولوندور، تاتئو، سیسیان، برگوشاد و قاپان ماحاللارینی قاراباغا قاتمیشدیر. ۱۷۵۷-ده محمدحسن خان‌ین شوشایا یوروشونو پوسگوردور. ۱۷۵۹-دا اورمیه حاکیمی فتحعلی خان افشارین قوشاتماسینا (محاصره) قارشی قویابیلمه‌ییجه اوغلو ابراهیم‌خلیل آقانی اسیر وئره‌رک آنلاشما یاپماق زوروندا قالیر.

آنجاق ۱۷۶۰-دا کریم خان زندین چاغریسی ایله فتحعلی خانا قارشی ساواشا قاتیلیر و فتحعلی خانی اسیر آلیر. پناه‌علی خان، کریم خان طرفیندن شیرازا گؤتورولور و ۱۷۶۳-ده اورادا وفات ائدیر. وصیتی اوزرینه آغداما گتیریله‌رک دفن ائدیلر.

پناه‌علی خان‌ین بؤیوک اوغلو ابراهیم‌خلیل خان، اسارتدن قورتولوب قاراباغا دؤنر و قارداشی مهرعلی خان ایله گیردیگی خانلیق مجادله‌سینی قازاناراق ۱۷۶۳-ده تاختا چیخار. قیسا سوره‌ده گوجله‌نن ابراهیم‌خلیل خان، قونشو خانلیقلارلا چکیشیر؛ داغیستان، اردبیل و مشکین خانلیقلاری ایله قوهوملوق قوراراق شاهسئونلرین دستگینی آلار. ایران‌دا گوجله‌نن آغا محمد خان قاجارا قارشی باشلانغیجدا اسیرلر وئرسه ده، خانین آرتان طلبلرینه بویون اگمه‌یی رد ائده‌رک ساواشا حاضیرلانار. ۱۷۹۵ و ۱۷۹۷-ده‌کی قاجار سالدیریلارینا قارشی شوشا قالاسی‌نی باشاری ایله ساوونار.

۱۷۹۶-دا روسیا ایله تماسا گئچه‌رک ایکینجی چار کاترینایا اطاعتینی بیلدیرر. آغا محمد شاه‌ین ۱۷۹۷-ده اؤلدورولمه‌سی اوزرینه خانلیغینا گئری دؤنر و یئنی ایران شاهی فتحعلی شاها اوغلو و قیزینی اسیر وئره‌رک باغلیلیغینی بیلدیرر. آنجاق روسلارین قافقازداکی گوجونون آرتماسی ایله ۱۸۰۵-ده کورکچای آندلاشماسی ایله روسیایا تابع اولار. فتحعلی شاهین تهدیدی و روسلارین شبهه‌لری اوزرینه، ۱۸۰۶-دا روس عسگرلری طرفیندن عایله‌سی و یاخینلاری ایله بیرلیکده قتل ائدیلر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ ،شنبه https://portal.azertag.az/az/node/22429)

ابراهیم‌خلیل خان‌ین اؤلدورولمه‌سیندن سونرا، کیچیک اوغلو مهدی‌قولو خان تاختا چیخار. آنجاق قاراباغ بگلری‌نین بیر قیسمی‌نین ایرانا کؤچ ائتمه‌سی و روس کوموتانلاری‌نین خانلیغین ایشلرینه قاریشماسی ایله یؤنه‌تیمی زورلاشار. مهدی‌قولو خان، روسلارین قیسیتلامالارینا دایانابیلمه‌یه‌رک ۱۸۲۲-ده ایرانا قاچار و قاراباغ خانلیغی لغو ائدیله‌رک یئرینه روس عسگری-اداری کوموتانلیغی قورولار. مهدی‌قولو خان، ۱۸۲۷-ده قاراباغا دؤنه‌رک تورپاقلارینی گئری آلماق اوچون مجادله ائتسه ده، قاراباغ‌ین سون خانی اولاراق ۱۸۴۵-ده وفات ائدر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ ،شنبه https://ens.az/az/qarabag-xanligi)

قاراباغ تاریخچیلری، شوشانین قورولوشونو استراتژیک بیر گرگلیلیک و پناه‌علی خان‌ین اؤن‌گؤروسو اولاراق وورقولاماقدا و شهرین دوغال ساوونما اؤزللیکلرینی اؤن پلانا چیخارماقادادیر. (امراهوف، چینگیز اوغلو و حسنوف، ۲۰۰۸: ۸۷-۶۴)

۱. ۱. ۳. قوبا خانلیغی

قوبا، آذربایجان‌دا، باکی‌نین قوزئی‌باتیسیندا و خزر دنیزینه ۴۵ کیلومتر مسافه‌ده، باش‌قافقاز داغلاری‌نین اتکلرینده یئر آلان تاریخی بیر شهردیر. آدی‌نین «توربه» آنلامینا گلن «قوببه» کلمه‌سیندن گلدیگی دوشونولمکده‌دیر و ساسانی شاهی قوبات (قوباد) ایله علاقه‌لندیرمه فرضیه‌سی ضعیفدیر. آدی‌نین، اولیا چلبی‌نین ده بحث ائتدیگی خضر زنده زیارتگاهی و یاری ییخیلمیش کروانسارای ایله باغلی اولدوغو احتمالی داها گوجلودور. عثمانلی بلگه‌لری، قوبانین ۱۶-جی عصرده دربند ایالتینه باغلی بیر بؤلگه اولدوغونو گؤسترمکده‌دیر.

شهرلشمه پروسه‌سی، ۱۶-جی عصرین سونوندا اطرافی‌نین سورلا چئوریلمه‌سی ایله سرعتلندی. قاراقایتاق و قاجار کؤکنلی حسین خان، ۱۷-جی عصرین سونلاریندا بؤلگه‌نین اداره‌سینی اله آلاراق صفوی دؤلتینه باغلی قوبا خانلیغینی قورموشدور. آنجاق، خان عایله‌سی‌نین امامیه شیعه‌سینه باغلی اولماسی و خالقین چوخونلوغونون حنفی مذهبینی منیمسه‌مه‌سی، قونشو داغیستان‌داکی شافعی چوخونلوقلا بیرلشینجه بؤلگه‌ده مذهبی و سیاسی چاتیشمالارین تملینی اولوشدورموشدور. ۱-جی پترونون ایران سفری و عثمانلی عسگری حرکتلری ایله حاجی داود و لزگی سورهای اؤندرلیگینده‌کی عصیانلار سیراسیندا قوبا خانلیغی اراضیسی بؤیوک تخریبات گؤرموشدور. ۱۷۳۵-۱۷۳۴-ده نادر شاه و لزگی حرکتلری طرفیندن تخریب ائدیلن قوبایا، خانلیق مرکزی خودات قالاسی‌نین ییخیلماسی اوزرینه کؤچورولموشدور. سلطان احمد خان‌ین اوغلو حسین علی خان، ایران و روسیا طرفیندن قوبا حاکیمی اولاراق تانینمیشدیر. (علی‌یف، ۲۰۰۲: ۲۹۷-۲۹۸)

۱۸-جی یوز ایلین ایکینجی یاریسیندا آذربایجان‌داکی خانلیقلار دؤنمینده، قاراباغ و شاماخی خانلیقلاری ایله بیرلیکده بؤلگه‌نین ان گوجلو دؤلتلریندن بیری اولان قوبا خانلیغی، خصوصیله فتحعلی خان (۱۷۵۸-۱۷۸۹) دؤنمینده ذیرویه اولاشمیشدیر. فتحعلی خان، آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر مرکزی دؤلت آلتیندا بیرلشدیرمه سیاستی‌نین ان واجیب تمثیلچیسی ایدی. (افندی‌یوا، ۲۰۲۵: ۲۷۰-۲۷۱) قوبا خانلیغی‌نین تملی، اصلا ۱۷-جی یوز ایلین سونلاریندا، صفوی دؤلتینه باغلی بؤیوک بیر ارثی فئودال مولک اولاراق حسین خان طرفیندن آتیلمیشدیر. خانلیق، بو دؤنمده سالیان‌ی دا قاپساماقدا ایدی. ۱۷۴۷-ده صفوی حؤکمداری نادر شاه‌ین اؤلومونون آردیندان مرکزی اوتوریته بوشلوغوندا قوبالی حسین‌علی خان اؤزونو مستقیل حؤکمدار اعلان ائتدی. (قولی‌یف، ۲۰۱۳: ۱۰۹-۱۱۰)

خانلیق، اصل گوجونه و شؤهرتینه ۱۷۵۸-ده تاختا چیخان اوغلو فتحعلی خان دؤنمینده چاتدی. فتحعلی خان، آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر مرکزی دؤلت آلتیندا بیرلشدیرمه

دوشونجه‌سینی منیمسه‌ین بؤیوک بیر دؤلت آدامی ایدی. بو آماچلا آپاردیغی سیاست سونوجوندا دربند و شاماخی خانلیقلارینی آردی-آردینا اؤزونه تابع قیلدی. آیریجا باکی و جاواد خانلیقلاری ایله تاباساران دا باریش یولویلا فتحعلی خانین اوستون اوتوریته‌سینی قبول ائتدی. فرقلی دؤنملرده لنکران و شکی خانلیقلاری دا قوبا خانلیغینا باغیملی حالا گلدی. بئله‌جه، بوتون قوزئی‌دوغو آذربایجان، گئجیجی بیر سوره اوچون ده اولسا، فتحعلی خان‌ین اداره‌سی آلتیندا بیرلشمیش اولدو.

فتحعلی خان‌ین ۱۷۸۹-دا وفات ائتمه‌سی ایله خلفلری، قورولان بو بیرلیگی قورویابیلمه‌دیلر. خانلیق سرعتله ضعیفله‌یه‌رک پارچالارنما سوره‌جینه گیردی. بؤلگه‌سل گوجلرین و بؤیوک امپراتورلوقلارین چاتیشما آلانی حالینا گلن قوبا خانلیغی، روسیانین قافقازداکی ایره‌لیله‌ییشینه قارشی قویابیلمه‌دی. روسیا، ۱۸۰۶ ایلینده قوبا خانلیغینی اشغال ائتدی و ۱۸۱۰-دا تماماً لغو ائده‌رک اؤز ایالتینه دؤنوشدوردو. خانلیغین روسیا طرفیندن الحاقی، ۱۸۲۸ تاریخلی تورکمنچای آنلاشماسی ایله ایران طرفیندن ده رسماً تانینمیشدیر.

(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ \شنبه https://www.tarixinstitutu.az/maps/60)

۱. ۱. ۴. گنجه خانلیغی

گنجه، باکی‌نین ۳۶۳ کیلومتر باتیسیندا، کیچیک قافقاز داغلاری‌نین قوزئی‌دوغو اتکلرینده، گنجه‌چای قیراغیندا یئر آلان و آذربایجان‌ین اسکی شهرلریندن بیری‌دیر. قورولوشو کسین اولماسا دا 8-6-جی یوز ایللره دایاندیغی دوشونولمکده‌دیر.

وئریملی آران بؤلگه‌سینده یئر آلان گنجه، ۷-جی عصردن اعتیباراً خزرلر و عربلر آراسیندا ساواشلارا صحنه اولدو. ۹۴۴-۹۴3-ده روسلارین بردع‌نی یاغمالاماسی سونراسیندا آران بؤلگه‌سی‌نین مرکزی اولدو. شهر، سلجوقلولار دؤنمینده (۱۱-جی عصر) آران‌دا تورکمن یئرلشیمي‌نین آرتماسی ایله استراتژیک اؤنم قازاندی و سلجوقلو سلطانلاری‌نین مرکزلریندن بیری اولدو.

۱۱۳۹-داکی بؤیوک بیر دپرمده (۳۰۰،۰۰۰-ـه یاخین انسانین اؤلدویو تخمین ائدیلیر) آغیر ضرر گؤردو و بو دورومدان فایدالانان گورجو کرالی ۱-جی دیمیتریوس شهری یاغمالایاراق مشهور گنجه دمیر قاپیسینی گورجوستانا (گئلاتی ماناستیری) آپاردی. ۱۱۲۷-دن اعتیباراً یئنیدن قورولان گنجه، ایلدنیزلیلر دؤنمینده (۱۲-جی عصر) اقتصادی و مدنی آچیدان ان پارلاق گونلرینی یاشادی و «آران شهرلری‌نین آناسی» اولاراق آدی چکیلدی. بو دؤنمده گنجه‌لی نظامی کیمی بؤیوک شاعیرلر یئتیشدی.

۱۲۳۵-ده موغوللارین کونترولونا گئچدی. دؤرد ایل خرابه قالدیقدان سونرا یئنیدن توپارلاندی و ایلخانلیلار، جلاییرلیلار، قاراقویونلولار و آق‌قویونلولارین اداره‌سی آلتینا گیردی.

صفویلر دؤنمینده (۱۵۰۱ سونراسی) گنجه، قاجار بویوندان زیاد اوغوللاری‌نین ارثی مالیکانه‌سی و اؤنملی بیر ولایت (بگلربیگی‌لیک) مرکزی اولدو. ۱۶-جی عصر سونوندا

عثمانلیلار طرفیندن آلیناراق ایالت مرکزی یاپیلدی (1588-1606). آنجاق ۱۶۰۶-دا صفوی شاهی ۱-جی عباس طرفیندن آلتی آیلیق محاصیره‌دن سونرا اله گئچیریله‌رک بؤیوک تخریباتا اوغرادی. یئنی گنجه، اسکی یئریندن ۶ کیلومتر اوزاغا قورولدو.

۱۸-جی عصرده ایران‌داکی قاریشیقلیق سیراسیندا ۱۷۲۵-ده یئنیدن عثمانلیلار طرفیندن ضبط ائدیلدی، آنجاق بو حاکمیت ده قیسا سوردو و ۱۷۳۵-ده نادر شاه شهری تکرار اله گئچیردی. (افندیزاده، ۱۹۹۶: ۱۷-۲۰)

گنجه، سلجوقلولار دؤنمینده تاماماً بیر «تورک/اوغوز شهری» حالینا گلمیش، صفویلر دؤنمینده ایسه قاجار سولاله‌سینه منسوب زیاد اوغوللاری طرفیندن اداره ائدیلمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلین اورتالاریندا باغیمسیزلیغینی قازانان گنجه خانلیغی، 1786-1804 ایللری آراسیندا جاواد خان زیاد اوغلو قاجار طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر. روسیا، ۱۸۰۱-ده گورجوستان‌ی الحاق ائتدیکدن سونرا، ژنرال پاول دمیتریویچ سیسیانوفو قافقاز باش‌قوماندانی اولاراق آتامیش و گنجه‌نی اله گئچیرمه تعلیماتی وئرمیشدیر.

سیسیانوف، گنجه‌نی محاصره ائتمه‌دن اؤنجه جاواد خانا بیر نئچه دفعه مکتوب گؤندره‌رک تسلیم اولماسینی طلب ائتمیش، گنجه‌نین گورجوستانا عاید اولدوغونو ادعا ائده‌رک تهدیدلر ساووورموشدور. آنجاق جاواد خان، روسیایا تابع اولما تکلیفینی کسین بیر دیلله رد ائتمیش و سیسیانوفا: «گنجه‌نی یالنیز جسدیمین اوزریندن گئچه‌رک آلابیلرسن» سؤزلري ایله میدان اوخوموشدور. جاواد خان‌ین بو قرارلی دوروشو، اونون روس حاکمیتینه قارشی دیره‌نیشین سمبولو حالینا گلمه‌سینی ساغلامیشدیر. (حاجی‌یف، ۲۰۲۲: ۱۳۶-۱۳۸)

دیپلوماتیک گیریشیملردن سونوج آلابیلمه‌ین سیسیانوف، بیر آیلیق محاصره‌نین آردیندان ۳ ژانویه ۱۸۰۴-ده قالایا سالدیری امری وئرمیشدیر. اوردولار آراسینداکی ساییسال ائشیستیزلیگه رغماً جاواد خان، اوغلو حسین خان ایله بیرلیکده قهرمانجا ساواشاراق شهید دوشموشدور. (حاجی‌یف، ۲۰۱۶: ۹۸-۱۰۰)

شهرین روسلارین الینه گئچمه‌سي ایله بؤیوک بیر قتل‌عام یاشانمیش، ۱،۵۰۰ نفرین اؤلدورولدویو و ۱۷،۲۲۴ نفرین اسیر آلیندیغی بیلدیریلمیشدیر. روسلار، جاواد خان‌ین دیره‌نیشینه حؤرمت دویاراق اونو اوغلو ایله بیرلیکده شاه عباس مسجیدی‌نین حیطینده دفن ائتمیشدیر. گنجه‌نین اشغالیندان سونرا سیسیانوف، شهرین آدینی چار ۱-جی الکساندرین ائشی الیزابت‌ین شرفینه «الیزابت‌پول» اولاراق دگیشدیرمیش و خانلیغی روس امپراتورلوغونا الحاق ائتمیشدیر. بو اشغال، آذربایجان‌ین کلید نقطه‌سی ساییلان گنجه‌نین دوشمه‌سی ایله باشقا خانلیقلارین دا اشغالینی سرعتلندیرمیشدیر. ۲۲ ایل سونرا جاواد خان‌ین بیر باشقا اوغلو اولان ۳-جو اوغورلو خان، ۱۸۲۶-دا گنجه‌نی قیسا سوره‌لیگینه روسلاردان گئری آلسا دا، خانلیق ۱۸۲۸-ده تماماً اورتادان قالدیریلمیشدیر.

گنجه‌نین آدی ۱۹۱۸ ایلینه قدر الیزابت‌پول اولاراق قالار. آذربایجان خالق جمهوریتی‌نین (1918-1920) قورولماسي ایله گنجه، اؤز آدینا قووشور. ۱۹۲۰-ده

سووئت اشغالی سونراسی ان بؤیوک عصیان یئنه گنجه‌ده چیخار. ۱۹۳۵-ده شهرین آدی دگیشدیریله‌رک کیروف‌آباد اولور. سووئتلر بیرلیگی داغیلماغا باشلادیقدان سونرا، ۳۰ دسامبر ۱۹۸۹ تاریخینده آذربایجان تورکلری، گنجه‌نین آدینی یئنیدن گئری آلار. (بارمان‌بای، ۲۰۲۲: ۱۳۹)

۱. ۱. ۵. شکی خانلیغی

شکی، گونئی قافقازین دوغوسوندا، قافقاز داغلاری‌نین اتکلرینده، کیش و اگری چایلاری‌نین یاخینیندا قورولموش اسکی بیر آذربایجان شهری‌دیر. شهر، اوزون سوره وارلیغینی سوردورن شکی خانلیغینا آدینی وئرمیشدیر.

تاریخی شکی یئرلشیمی گونوموزده موجود اولماسا دا، قافقاز آلبانیاسی‌نین اؤنملی دینی مرکزلریندن بیری اولدوغو و ۴-جی یوزایلدن اعتیباراً خریستیانلیغین یاییلدیغی بیلینمکده‌دیر. ۷-جی یوز ایلده عرب آخینلارینا معروض قالان شکی، ۹-جو یوز ایلدن اعتیباراً باغیمسیز بیر ملیکلیگه دؤنوشموش، آردیندان شیروانشاهلار و موغوللارین حاکیمیتینه گیرمیشدیر. ائلخانلیلارین ضعیفله‌مه‌سی ایله تکرار باغیمسیز اولان شکی، تیمورا قارشی دیرنمیش، سونراسیندا آق‌قویونلو و قاراقویونلولار دؤنمینده اؤنمینی ایتیرمیشدیر.

صفویلر دؤنمینده بیرینجی شاه طهماسب، ۱۵۵۱-ده کیش و گله‌سن-گؤره‌سن (قره‌حیصار) قالالارینی آلاراق دیره‌نن یؤنه‌تیمی درویش محمدی اؤلدورتموش و شکی‌نی صفوی دؤلتینه قاتمیشدیر. ۱۶-جی یوز ایلین سونلاریندا عثمانلی-صفوی ساواشلاری سیراسیندا قیسا سوره‌لی عثمانلی تورپاغی و بگلربگی مرکزی اولموش، آنجاق ۱۶۰۷-ده تکرار صفوی کونترولونا گئچمیشدیر. (آیدین، ۲۰۱۰: ۴۸۹-۴۹۱)

شکی خانلیغی‌نین تاریخی، ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا صفوی دؤلتی‌نین ضعیفله‌مه‌سی ایله باشلایان فئودال چاتیشمالار و دیش باسقیلار دؤنمینده شکیللنمیشدیر. بو سورجده عثمانلیلار و قازیقوموق حاکیمی سورخای خان کیمی گوجلر شکی‌یه سالدیرمیش، نادر شاه‌ین تاختا چیخیشی ایله دوروم داها دا آغیرلاشمیشدیر. نادر شاه‌ین اویغولادیغی آغیر وئرگی سیاستلری و ظولمو، شکی اهالیسی‌نین ۱۷۳۵-دن اعتیباراً سورکلی عصیان ائتمه‌سینه نه‌دن اولموش، بو عصیانلار سرت جزالاندیرمالارلا قارشیلاشمیشدیر. (اسماعیل و باغیروا، ۱۹۹۷: ۱۴-۱۷)

شکی‌نین نادر شاه یؤنه‌تیمینه قارشی دیره‌نیشینه، سویلو درویش محمد خان سویوندان گلن حاجی چلبی خان اؤندرلیک ائتمیشدیر. شاهین ظولموندن بونالان شکی اصیلزاده‌لری و خالقین دستگی ایله حاجی چلبی، باشلانغیجدا نادر شاه‌ین وکیلی اولاراق آتانمیش، آنجاق قیسا سوره‌ده ملیک نجف‌قولونو اؤلدوره‌رک ۱۷۴۴-۱۷۴3 ایللرینده شکی خانلیغی‌نین باغیمسیزلیغینی اعلان ائتمیشدیر. شاهین جزالاندیرما سفرلرینه قارشی حاجی چلبی، گله‌سن-گؤره‌سن قالاسینا سیغیناراق اوچ ایل بویونجا دیرنمیش و شاهی گئری چکیلمه‌یه زورلامیشدیر. ۱۷۴۷-ده نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی ایله خانلیق تام باغیمسیزلیغا قاووشموش و آذربایجان‌دا قورولان بیر چوخ خانلیق

آراسیندا ان گوجلوسو حالینا گله‌رک آذربایجان تورپاقلارینی تک بیر دؤلتده بیرلشدیرمه دوشونجه‌سینی اورتایا قویموشدور. خانلیق، قوتقاشان، ارش و قبله سلطانلیقلارینی اؤزونه باغلامیش، مرکزی شکی شهری (۱۷۷۲-دن سونرا نوخا آدینی آلمیش) قالا و ایستیحکاملارلا چئوریلمیشدیر.

حاجی چلبی خان، گوجلنمه سیاستینده گورجو چارلاری (تیموراز و ایکینجی ایراکلی) ایله چاتیشمیش، قاراباغ، گنجه و شاماخی خانلیقلارینی اؤز کونترولونا آلماق اوچون مجادله ائتمیشدیر. اؤزللیکله ایکینجی ایراکلی‌نین آذربایجان خانلارینی حیله ایله اسیر آلماسینا قارشی چیخاراق اونلاری قورتارمیش و ایراکلی‌نین اوردوسونا قارشی قویموشدور. آذربایجان تورپاقلارینی بیرلشدیرمه دوشونجه‌سینی منیمسه‌ین حاجی چلبی، ۱۷۵۵-ده وفات ائتمیشدیر. (قارا اوغلو، ۲۰۱۷: ۱۳)

حاجی چلبی‌دن سونرا خانلیق، اوغلو آق‌کیشی بگه (۱۷۵۹-۱۷۵۵) و نوه‌سی حسین خانا گئچمیشدیر. حسین خان، قوبا خانی فتحعلی خان ایله اتفاق قوراراق شاماخی‌نی اله گئچیرمیش، آنجاق اتفاقلاری پوزولونجا فتحعلی خان طرفیندن مغلوب ائدیله‌رک شاماخی‌دان چیخاریلمیشدیر. خانلیق، حسین خان‌ین عمیسی حاجی عبدالقادیرین (۱۷۷۹) چئوریلیشی ایله و سونراسیندا حسین خان‌ین اوغلو محمدحسن خان‌ین (۱۷۸۴) یؤنه‌تیمی اله آلماسی ایله تکرار ایچ چکیشمه‌لر یاشامیشدیر.

محمدحسن خان، قوبا خانی‌نین بیرلشمه سیاستینه قارشی مجادله ائتمیش، آنجاق فتحعلی خان‌ین اوردوسونا یئنیله‌رک باریش یاپماق زوروندا قالمیشدیر.
(گیریش تاریخی: ۲۵ اکتبر ۲۰۲۵ \شنبه https://tehsil365.news/az/news/35801)

۱۸-جی یوز ایلین سونلاریندا محمدحسن خان‌ین تاختدان ائندیریلمه‌سی و تاختین قارداشی سلیم خانا گئچمه‌سی ایله خانلیقدا قاریشیقلیقلار داوام ائتمیش، قاجار شاهی آغا محمد شاها قارشی ایزله‌دیگی سیاسته باشاریسیز اولان محمدحسن خان، قاجار طرفیندن کور ائدیلمیشدیر. سلیم خان، تاختی اله گئچیرمه‌سینه رغماً، شاماخی خانی مصطفی خان و قاجار تهلوکه‌سینه قارشی روسیادان یاردیم ایسته‌میش و ۱۸۰۵-ده کورکچای آندلاشماسی ایله روس حیمایه‌سینه گیرمیشدیر. آنجاق روسلارین خانلیغین ایچ ایشلرینه قاریشماسی و قاراباغ خانی ابراهیم خان‌ین عایله‌سی‌نین اؤلدورولمه‌سی کیمی اولایلار نه‌دنی ایله سلیم خان، ۱۸۰۶-دا روسیایا قارشی چیخاراق روس قارنیزونونو قوواموشدور. روس اوردوسونون قارشی حرکاتی سونوجوندا سلیم خان یئنیلمیش و ایرانا قاچمیشدیر. شکی خانلیغی، ۱۸۱۳ گولوستان آندلاشماسی ایله رسماً روس امپراتورلوغونا قاتیلمیش، ۱۸۱۹-دا ایسه تماماً روس ولایتی اولاراق الحاق ائدیلمیشدیر. (فاتح و عبدالحمید، ۱۹۹۳: ۱۳-۱۵)

۱. ۱. ۶. شیروان خانلیغی

شیروان، گونئی قافقازین دوغو طرفینده، کور چایی، قافقاز داغلاری و آلازان چایی آراسیندا یئر آلان، تاریخی قایناقلاردا شروان و یا شابران اولاراق دا آنیلان بیر بؤلگه‌دیر. بؤلگه‌نین مرکزی، شیروانشاهلار دؤنمینده قورولان شاماخی شهری اولموشدور.

شیروان، ۷-جی یوز ایلین اورتالاریندا عربلرین الینه گئچدیکدن سونرا اوزون ایللر شیروانشاهلار خاندانی طرفیندن یؤنه‌تیلمیشدیر. شاه طهماسب‌ین ۱۵۳۸-ده شیروانشاهلار حاکیمیتینه سون وئرمه‌سی ایله بؤلگه صفوی ولایتی حالینا گلمیش، آنجاق خالقین‌ین سنّی اولماسی نه‌دنی ایله صفوی یؤنه‌تیمینه قارشی سیخ-سیخ عصیانلار چیخمیشدیر. 1590-1578 عثمانلی-صفوی مجادله‌لری سیراسیندا عثمانلی دؤلتی‌نین بیر باشا هدفی اولموش، قویون گئچیدی و مشعل ساواشلاری نتیجه‌سینده عثمانلی اداره‌سینه گیرمیشدیر. عثمانلی دؤنمینده شاماخی و دربند اولماق اوزره ایکی ایالته آیریلمیش، آنجاق شاه عباس ۱۶۰۷-ده بؤلگه‌نی یئنیدن صفوی کونترولونا آلمیشدیر.

۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا، وئرگی عصیانلاری و حاجی داود اؤندرلیگینده‌کی حرکتلرله بؤلگه قاریشمیش، حاجی داود عثمانلی طرفیندن نایب حکومدار اولاراق تانینمیشدیر. ۱۷۲۴ ایستانبول آندلاشماسی ایله شیروان، عثمانلی و روسیه آراسیندا بؤلونموش، مرکزی بؤلومو (شاماخی) عثمانلی‌دا، ساحیل بؤلومو روسیادا قالمیشدیر. ۱۷۳۳-ده نادر شاه شاماخی‌یا گیره‌رک شهری تخریب ائتمیش و خالقی آغ‌سویا (یئنی شاماخی) کؤچ ائتدیرمیشدیر (آیدین، ۲۰۱۰: ۲۰۴-۲۰۶). ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا صفوی یؤنه‌تیمی گوجونو بؤیوک اؤلچوده ایتیرمیش، بو دوروم آذربایجان تورپاقلاریندا باغیمسیز و یا یاری باغیمسیز یئرلی خانلیقلارین اورتایا چیخماسینا زمین حاضیرلامیشدیر. ۱۷۲۱ ایلینده شیروان‌دا باشلایان خالق آیاقلانماسی، بو سوره‌جین اؤنملی بیر دؤنوم نقطه‌سی اولموشدور. آیاقلانمانین لیدری حاجی داود، شاماخی‌نی اله گئچیره‌رک صفوی یؤنه‌تیمینی بؤلگه‌دن اوزاقلاشدیرمیش و بئله‌جه شیروان خانلیغی‌نین تمللرینی آتمیشدیر. (ایمانلی، ۲۰۱۹: ۴۶-۵۱)

۱۷۳۳ ایلینده نادر شاه، شیروان بؤلگه‌سی‌نین مرکزی شاماخی‌نی اله گئچیرمک اوچون شهره گیردی. دیره‌نیش گؤسترن خالقی آغ‌سویا کؤچ ائتدیردی و بورایا یئنی شاماخی آدی وئریلدی. نادر شاهین آردیندان بؤلگه‌ده محمدعلی خان، محمدسعید خان و آغاسی خان کیمی خانلار یؤنه‌تیمی اله گئچیردی. ۱۷۵۵-ده شکی خانی حاجی چلبی شیروانا سالدیردی، فقط باشاریسیز اولدو. ۱۷۵۸-ده قوبا خانی حسین‌علی‌نین اؤلوموندن سونرا چیخان چاتیشمالاردا فتحعلی خان، شیروان بؤلگه‌سینده اوستونلوک ساغلادی. ۱۷۶۳-ده یئنی و اسکی شاماخی بیرلشدی آنجاق دیش تهلوکه‌لره قارشی ساوونماسی یئترسیزدی. بونون اوزرینه، شاماخی، قوبا خانی فتحعلی خانا وئرگی وئرمک زوروندا قالمیشدیر. ایلیشکیلر پوزولدوغوندا ایکی خانلیق آراسیندا ساواش باشلادی و سونوندا شاماخی اراضیسی شکی و قوبا خانلیقلاری آراسیندا پایلاشیلدی. آنجاق شکی خانی بو پایلاشیمی قبول ائتمه‌ییب بوتون شاماخی‌نی اله گئچیرمه‌یه چالیشدی، اما باشاریلی اولابیلمه‌دی. بئله‌جه شاماخی، فتحعلی خان‌ین الینه گئچدی. ۱۷۶۹ ایلینده چیخان عصیان باسدیریلدی و آردیندان فتحعلی خان یؤنه‌تیمی گوجلندیردی. ۱۷۸۶-دان اعتیباراً شاماخی بیر باشا قوبا والیسی طرفیندن یؤنه‌تیلمه‌یه باشلاندی. ۱۷۸۹-دا فتحعلی خان‌ین اؤلوموندن سونرا یئرینه گئچن احمد خان دؤنمینده بعضی خانلار تکرار

حرکته گئچدی و شیروان بؤلگه‌سی قیسا سوره‌لیگینه اوچ خان آراسیندا پایلاشیلدی. آنجاق شکی خانی محمدحسن خان، شاماخی‌نی تماماً اله گئچیرمه‌یه چالیشدی. ۱۷۹۴-ده آغا محمد شاه‌ین دستکله‌دیگی بیر سفر سونوجو شاماخی خراب ائدیلدی. آردیندان مصطفی خان یئنیدن یؤنه‌تیمه گئچدی. ۱۷۹۵-ده ایران‌ین گورجوستانا یؤنه‌لیک سالدیریسی روسیانین بؤلگه‌یه مداخیله‌سینه نه‌دن اولدو. روس اوردوسو ۱۷۹۶-دا شاماخی‌یا چاتدی، آنجاق قیسا سوره سونرا گئری چکیلدی. مصطفی خان تکرار تاختا چیخدی. ۱۸۰۵-ده روسیا ایله آنلاشما یاپاراق ایللیک ۸۰۰۰ روبل وئرمه‌یی قبول ائتدی، آنجاق قالاسینا روس عسگری سوخمادی. فیت داغینداکی قالانی گوجلندیردی و بورادا اؤز اداری مرکزینی اولوشدوردو. ۱۸۱۳ گولوستان آندلاشماسی ایله شاماخی خانلیغی روسیایا بوراخیلدی. ۱۸۲۰-ده خانلیق سیستمی قالدیریلدی و مصطفی خان ایرانا سیغیندی. ۱۸۲۶-دا ایران-روس ساواشیندا شاماخی تکرار ال دگیشدیردیسه ده ساواش سونوندا یئنیدن روس حاکمیتی قورولدو. ۱۸۴۰-دا قوبا و باکی ایله بیرلشدیریله‌رک خزر بؤلگه‌سی یؤنه‌تیمینه باغلاندی، ۱۸۴۶-دان سونرا شاماخی اداری بیریمی اولوشدورولدو، ۱۸۵۹ دپرمی سونراسی باکی‌یا باغلاندی. (قارا، ۲۰۲۵: ۲۷)

۱. ۱. ۷. باکی خانلیغی

باکی، خزر دنیزی‌نین باتی ساحیلینده، آبشرون یاریم‌آداسی‌نین گونئییینده یئر آلان، آذربایجان‌ین صنایع، تجارت و کولتور آلانلاریندا ان اؤنملی مرکزلریندن بیری‌دیر. شهرین نه زامان قورولدوغو کسین اولاراق بیلینمه‌مکله بیرلیکده، آدینا ایلک اولاراق ۱۰-جی یوزایل اسلام جغرافیاچیلاری‌نین اثرلرینده راستلانماقدادیر. کاشغرلی محمودون مشهور «دیوان لغات الترک» اثرینده باکی‌نین آنلامی "یوکسک یئر، تپه" اولاراق وئریلمیشدیر. شهر، اؤزللیکله پترول صنایعی‌نین گلیشمه‌سی ایله بیرلیکده سرعتله بؤیوموش و کوزموپولیت بیر یاپی قازانمیشدیر. باکی، ۱۲-جی یوز ایلین اورتالاریندان اعتیباراً شیروانشاهلار یؤنه‌تیمینده قالمیش، ۱۵-جی یوز ایلده اونلارین باشکندی اولموشدور. ۱۵۰۱-ده صفوی حؤکمداری شاه اسماعیل طرفیندن اله گئچیریلن شهر، ۱۵۸۳-ده اؤزدمیر اوغلو عثمان پاشا طرفیندن ضبط ائدیله‌رک قیسا بیر سوره عثمانلی امپراتورلوغونا باغلانمیش، آنجاق ۱۶۰۶-دا صفویلر طرفیندن گئری آلینمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلدن اعتیباراً ایران و روسیا آراسیندا چکیشمه قونوسو اولان باکی، ۱۷۲۳-ده بیرینجی پترو طرفیندن روس تورپاقلارینا قاتیلمیش، آنجاق ۱۷۳۴-ده نادر شاه زامانیندا تکرار ایران‌ین کونترولونا گئچمیشدیر. (دورسون، ۱۹۹۱: ۵۵۰-۵۵۱)

اساس اولاراق آبشرون یاریم‌آداسیندا یئرلشن بو خانلیق، قوزئیدن قوبا، قوزئی‌باتیدان شیروان خانلیغی ایله قونشو اولموشدور. خانلیغین مرکزی باکی، خزرین مرکز لیمان شهریدیر. (آشوربگیلی، ۱۹۹۸: ۳۵) باکی خانلیغی‌نین قوروجوسو میرزا محمد خان نادر شاه‌ین یاخینلاریندان اولموش بیر سوره افشار سارایینداً خدمت ائتمیشدیر.
(گیریش تاریخی: ۲۵اکتبر ۲۰۲۵\شنبه https://bakucity.preslib.az/az/page/jOX3WUqYLB)

صفویلر زامانیندان یئرلی بگلر طرفیندن اداره ائدیلمیشدیر. ۱۷۲۳ ایلینده صفوی شاهی ایکینجی طهماسب شهری روسلارا تسلیم ائتمیشدیر. شهر تورکلرین روسلارا قارشی اولان مجادله‌سیندن دولایی ۱۷۳۵ ایلینده روسلار طرفیندن گئری وئریلمیشدیر. ۱۷۴۷ایلینده میرزا محمد اهالی طرفیندن سئچیله‌رک باکی خانی اولاراق اعلان ائدیلمیشدیر. خانلیق ۵۰ایل بو خاندان گلن سویلا اداره ائدیلمیشدیر (آشوربگلی، ۲۰۰۶: ۲۱۹). روس تمثیلچیسی آ. چرکاسکی‌نین باکی‌یا گلیشی سایغی ایله قارشیلانمیشدیر. بئله بیر ایلیشکی ایچینده اولسا دا باکی سیاسی و عسگری باخیمدان ضعیف بیر گوج و مرکزدی. بوندان دولایی خان قاجارلارلا یاخین ایلیشکی ایچریسینده اولماغا چالیشمیشدیر. آنجاق قیسا بیر سوره سونرا اؤزوندن سیاسی و عسگری باخیمدان داها گوجلو اولان قوبا خانلیغی‌نین ائتکیسینه گیرمیشدیر. داها سونرا فتحعلی خان اؤز باجیسینی، ضعیف اراده‌لی اولان میرزا محمد خان‌ین اوغلو اولان ملیک محمدله ائولندیره‌رک خانلیغی اؤز کونترولوندا توتموشدور. زامان ایچینده روس اشغاللاریندان قورونماق اوچون و اونلارین حاکیمیتینه گیرمه‌مک اوچون باکی خانلیغی عثمانلی‌نین حیمایه‌سینی قبول ائتمیشدیر. عثمانلی یؤنه‌تیمی ده اونلارا دگرلی هدیه‌لر گؤندرمیشدیر.

باکی خانی ملیک محمد خان ۱۷۸۴ ایلینده حج زیارتینه گئدرکن یولدا اؤلموشدور. یئرینه ایکینجی میرزا محمد خان گئچمیشدیر. ایچ چکیشمه‌لردن دولایی خانلیق چوخ ضعیف دوشموشدور. ایکینجی میرزا محمد خان ایکی دفعه تاختینی ایتیرمیشدیر. آنجاق بو چاتیشمالار سونوجوندا حسین‌قولو خان یؤنه‌تیمی اله گئچیرمیشدیر. روسلارین یاردیم ائتمه‌سینه رغماً آغا محمد شاه قاجارین قافقاز سفرلری روسلارین بو تورپاقلاردان اوزاق دورمالارینی ساغلامیشدیر. آغا محمد شاه قاجارین اؤلوموندن سونرا چار بیرینجی الکساندرین روسیه تاختینا اوتورماسی ایله بؤلگه اشغالی‌نین اؤنو آچیلمیشدیر (گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۲۸-۱۲۹). باکی خانی حسین‌قولو خان ۱۸۰۶ ایلینده روس ژنرالی سیسیانوف ایله گوروشمه‌سی ژنرالین اؤلدورولمه‌سینه ندن اولوموشسا دا آرتان روس باسقینلاری قارشیسیندا دیرنمه‌ییندجه ایرانا قاچماق زوروندا قالمیشدیر. بونا قارشیلیق ژنرال بولگاکوف، اسکی خانلاردان ایکینجی میرزا محمد خان‌ین یاردیمی ایله ۱۸۰۶ ایلینده باکی‌نی اله کئچیرمیش و آردیندان دا بو خانلیغین وارلیغینا سون وئرمیشدیر. (جفراوغلو، ۱۹۴۰: ۲۲ آکت. مطلّم‌اوف، ۲۰۱۵: ۱۶۵) باکی خانلیغی، آذربایجان‌ین ان استراتژیک لیمان شهرلریندن بیریدی. حسین‌قولو خان دؤنمینده خانلیق هم گومروکدن، هم ده پترول، توز و زغفران تجارتیندن اولدوقجا اؤنملی گلیرلر الده ائدیردی. (نصرت‌اوغلو، ۲۰۱۲: ۹۱)

87

۱. ۱. ۸. تالیش (لنکران) خانلیغی

آذربایجان‌ین ان اسکی و گوزل بؤلگه‌لریندن بیری اولان لنکران، خزر دنیزی‌نین گونئی‌باتی قیراغیندا، لنکران چایی‌نین دنیزه تؤکولدویو یئرده یئر آلیر. بؤلگه تاریخ بویونجا دنیز تجارتی و اولاشیمیندا اؤنملی بیر لیمان اولموشدور. لنکران‌ین گئچمیشی اولدوقجا اسکی‌دیر. بؤلگه‌ده یاپیلان آرکئولوژی قازیلار، یئرله‌شیمین تونچ چاغینا قدر

اوزاندیغینی ثبوتلاماقدادیر. تاریخی قایناقلارا گؤره لنکران و چئوره‌سی، اسکی چاغلاردا آتروپاتن (کیچیک مدیا) دؤلتی‌نین سینیرلاری ایچینده بولونماقدایدی. اورتا چاغدا لنکران، عرب ایستیلالارینا قارشی دیرنیشی ایله اؤنه چیخمیشدیر. بو دؤنمده‌کی بز قالاسی، بابک اؤندرلیگینده‌کی خرمی حرکتی‌نین اؤنملی مرکزلریندن بیری اولموشدور. ۱۸-جی یوز ایلین باشلاریندا لنکران، خزر قیراغیندا گلیشن بیر تجارت و لیمان شهری حالینا گلمیش؛ دربند، باکی و نیاز آباد ایله بیرلیکده آذربایجان‌ین ایچ و دیش تجارتینده اؤنملی رول اوینامیشدیر (علکبروا، ۲۰۱۲: ۴۷-۴۹). لنکران خانلیغی، صفوی سویوندان گلن سید عباس خان طرفیندن قورولموشدور. سید عباس خان (۱۷۲۷-۱۷۴۷)، نادر شاها کؤنوللو اطاعت ائدن امیرلردن بیری اولوموش و ۲۰ ایل حؤکم سورموشدور. ۱۷۴۷-ده اونون اؤلومونون آردیندان قارا خان (1747-1786) آدی ایله بیلینن جمال‌الدین میرزا بگ، خان اولموشدور. اونون زامانیندا خانلیق ان پارلاق دؤنمینی یاشامیشدیر. او سیاسی و اقتصادی گوجونو آرتیرماق اوچون بعضی تدبیرلر آلمیش، لنکران شهرینی خانلیغی‌نین باشکندی یاپمیشدیر. (پالالی، ۲۰۲۱: ۵۵)

بو زامان آرتیق لنکران شهری آذربایجان‌ین خزر قیراغینداکی اؤنملی لیمانلاریندان بیرینه چئوریلمیشدیر. خانلیق اوردوسو دوزنلی و سورکلی عسگری بیرلیکلردن اولوشدورولموش، شهر قالالارلا چئوریلمیش و بیرچوخ سوسیال و اقتصادی دوزنلمه‌لر یاپیلمیش، تجارت گلیشدیریلمیشدیر. خانلیغین یاخلاشیق اولاراق ۴۰ مین نفوسو واردی. بونو دا تورکلر و تالیشلار اولوشدورماقدایدی. آیریجا بؤلگه‌ده چوخ ساییدا کؤچه‌به تورک بویلاری دا بولونماقدایدی. قارا خان، بیرچوخ خانین عکسینه روسیایا میل ائدیردی. بو دا ایران‌ین حاکیم دایره‌لرینی و اؤزللیکله ده گیلان حاکیمی هدایت خانی راحاتسیز ائدیردی. هدایت خان، ۱۷۶۸-ده ۱۲مین نفرلیک بیر اوردو ایله لنکرانی اله گئچیردی. قارا خان، شیندان قالاسینا چکیلیب بیر سوره بورادان مقاومت گؤسترردی ایسه ده بؤیوک بیر مبلغ حراج ایله سربست قالا بیلدی. او، بوندان سونرا گیلان اشغالچیلیغینا قارشی یاردیم آلابیلمک اوچون قارداشی آراجیلیغی ایله قوبالی فتحعلی خانا باش ووردو. (گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۴۷-۱۴۸)

لنکران خانلیغی دا ۱۷۸۵ ایلینده فتحعلی خان طرفیندن اؤنملی بیر قیسمی بیرلشدیریلمیش اولان آذربایجان تورپاقلارینا قاتیلیدی. (مطلّموف، ۲۰۱۷: ۱۶۸) ۱۷۸۶ ایلینده قاراخان اؤلونجه یئرینه اوغلو میر مصطفی خان (۱۷۸۶-۱۸۱۴) گئچدی. ۱۷۸۹-دا فتحعلی خان اؤلونجه میر مصطفی خان یئنیدن باغیمسیز حرکت ائتمگه باشلادی. اونون دؤنمی چوخ سانجیلی و سیخینتیلی ایللر ایدی. ۱۷۹۴-ده آذربایجان‌ین گونئی خانلیقلاری اوزرینده حاکمیت قوران و ایران‌دا یؤنه‌تیمی تاماماً اله آلان آغا محمد شاه قاجار، گونئی قافقازا سالدیرماغا باشلادی. او، بوتون آذربایجان خانلاریندان اونا بیعت ائتمه‌سینی طلب ائتدی ایسه ده بیر چوخ خان اونون بو طلبینی رد ائتدی. بو سیرادا قافقازلاردا و اؤزللیکله ده آذربایجان‌دا نفوذونو گوجلندیرمک ایسته‌ین روسیا بو دورومدان یارارلانماق اوچون ایشغالچیلیق سیاستلرینی سرعتلندیردی. ایکی بؤیوک ایشغالچی گوج آراسیندا قالان میر مصطفی خان، روسلارا

اونلارین حیمایه‌سینه گیرمه‌یه حاضیر اولدوغونو بیلدیردی. او، ۱۷۹۵-ده آغا محمد شاه قاجارین سالدیریسی اؤنجه‌سی باشقا خانلارا مکتوب یازاراق ایران شاهینا قارشی بیرلیکده ساواشماغا حاضیر اولدوغونو سؤیله‌ییردی.

بوتون بو چابالارا قارشی ۱۷۹۵-ده شاه قاجار اوردولارینی روان و لنکران اولماق اوزره ایکی استیقامتدن قوزئی آذربایجانا یوروتدو. میر مصطفی خان شاه‌ین اوردولارینا قارشی قویما قدرتینده دئییلدی. بو سببدن خالقی ساری آداسینا کؤچوروب اؤزو ده اوردوسونون باشیندا ساوونما وضعیتی آلدی. شاه اوردولاری‌نین بؤلگه‌نی ترک ائتمه‌سی‌نین آردیندان لنکرانا دؤنن خان، سپتامبر ۱۷۹۵-ده اؤزل تمثیلچیسی زامان بگی، قوزئی قافقازدا بولونان روس باش‌قوموتانین یانینا گؤندردی. آنجاق بورادان نت بیر سونوج آلابیلمه‌ییجه اوکتوبر ۱۷۹۵-ده کربلایی اسدالله بگی اؤزل تمثیلچیسی اولاراق پترزبورقا چاریچه‌نین حضورونا گؤندردی. ۱۲ مارت ۱۷۹۶-دا اسدالله بگ، میر مصطفی خان‌ین لنکران خانلیغی‌نین روسیانین حیمایه‌سینه قبول ائدیلمه‌سی حاقیندا مکتوبونو چاریچه ایکینجی کاترینایا تقدیم ائتدی. اونون روسیانین تابعیتینه گیرمک ایسته‌مه‌سی خزر دنیزینده اوستونلویو اله گئچیرمک ایسته‌ین روسیا اوچون بؤیوک بیر فرصت ایدی. لاکین ۱۷۹۶-دا ایکینجی کاترینانین اؤلومونون آردیندان روس تاختینا اوتوران بیرینجی پاول روس اوردولارینی قافقازلاردان گئری چکدی. بو فرصتی دگرلندیرن شاه قاجار یئنیدن ۱۷۹۷ ایلینده قوزئی آذربایجانا سوخولدو و ۱۷ ژوئن ۱۷۹۷-ده شوشادا اؤلدورولدو. آنجاق میر مصطفی خان ۱۸۰۲ ایلینده روسیه‌نین ائگه‌منلیگی آلتینا گیرمکدن قورتولامادی. داها سونرا روسلارین اشغالچی پولیتیکالاریندان راحاتسیز اولدوغو اوچون اونلارا اوزون بیر سوره قارشی گلدی. (یئدی‌ییلدیز، ۲۰۱۴: ۴۱-۴۲) بیرینجی قاجار-روس ساواشی سیراسیندا ۱۶ سپتامبر ۱۸۰۹-دا قاجار اوردوسو لنکران خانلیغینی اله کئچیردی و ۴ ساعات ایچریسینده یاغمالایاراق یاخدی.

۱ ژانویه ۱۸۱۳-ده لنکران روسلار طرفیندن فعلاً اشغال ائدیلدی و بو دوروم عینی ایل یاپیلان گولوستان آندلاشماسی ایله ده رسمیت قازاندی. ۲۶ جولای ۱۸۱۴-ده میر مصطفی خان ورم خسته‌لیگیندن اؤلدو و یئرینه اوغلو میر حسن خان (۱۸۱۴-۱۸۲۶) کئچدی. او باباسی‌نین عکسینه روسلارا بویون اگمه‌دی و اونلارا جبهه آلدی. ۱۸۲۶-دا روسلار لنکرانی اشغال ائده‌رک خانلیغا سون وئردی. سون لنکران خانی میر حسن خان، ۱۸۳۱-ده روسلارا قارشی چیخان لنکران عصیانیندا قهرمانلیق گؤسترددی آنجاق باشاریلی اولامایب قاجارلارا سیغیندی و ۱۸۳۲ ایلینده زهرلنه‌رک اؤلدورولدو. (پالالی، ۲۰۲۱: ۵۸-۵۹ و گوکتوغ، ۲۰۲۲: ۱۴۸-۱۵۰)

۱. ۱. ۹. ناخچیوان خانلیغی

ناخچیوان، آراز نهری‌نین سول قولو اولان ناخچیوان چایی‌نین ساغ قیراغیندا، دنیز سویه‌سیندن ۹۱۰ متر یوکسکلیکده قورولموش قدیم بیر شهردیر. قورولوشو و آدی حاقیندا کسین بیلگی اولماماقلا بیرلیکده، افسانه‌لرده نوح‌ون گمیسی‌نین دوراغی اولاراق تصویر ائدیلیر و آدینا ایلک اولاراق ۲-جی یوز ایلده بطلمیوس‌ون اثرلرینده (ناکسوانا) راستلانیر. (شیمشک، ۲۰۱۰: ۱۱۴) شهر، تاریخی بویونجا مانّا، مئد، پرس،

روما و بیزانس کیمی بؤیوک دؤلتلرین حاکیمیتینده قالمیش، ۳-جو یوز ایلدن اعتباراً ساسانی‌لر دؤنمینده اؤنملی بیر قالا-شهر اولموشدور.

ناخچیوان، حضرت عثمان دؤنمینده اسلام اوردولاری طرفیندن فتح ائدیلمیش، عرب اداره‌سی سیراسیندا مرمّت گؤرموش و عرب عشیرتلری یئرلشدیریلمیشدیر. ۹-جو یوز ایلین سونلاریندا عباسی خیلافتی‌نین ضعیفله‌مه‌سی ایله ساجاوغوللاری و مسافیری‌لرین حاکیمیتینه گیرمیش، آردیندان عرب کؤکنلی دوله‌فیلر طرفیندن قورولان ناخچیوان شاهلیغی‌نین مرکزی اولموشدور. ۱۰۶۴-ده سلجوقلو حؤکمداری آلپ آرسلان بو شاهلیغا سون وئرمیش، شهر ۱۲-جی یوز ایله قدر سلجوقلو و سونراسیندا ایلدنیزلیلر دؤلتی‌نین پایتختی و اؤنملی بیر عسگری و علمی مرکزی اولاراق ان پارلاق دؤنمینی یاشامیشدیر. شهرین گئریله‌مه‌سی ۱۲۲۱-ده‌کی موغول ایستیلاسی ایله باشلامیش، بو سالدیریدا بؤیوک تخریب گؤرموشدور. آردیندان ائلخانلیلار، چوبانلیلار، جلاییرلیلر، تیمورلولار و قاراقویونلولار کیمی بیر چوخ دؤلتین اداره‌سینده قالمیشدیر. ۱۵۰۱-ده صفوی دؤلتی حاکیمیتینه گیرمیش، آنجاق ۱۵۱۴ چالدیران یئنیلیشیندن سونرا و سونراسینداکی عثمانلی-صفوی ساواشلاریندا سورکلی ال دگیشدیره‌رک تخریباتا اوغرامیشدیر. ۱۵۷۸-ده ایلک دفعه قالیجی شکیلده عثمانلی اداره‌سی قورولموش و شهر استراتژیک اؤنمی نه‌دنی ایله گوجلندیریلمیشدیر. آنجاق ۱۶۰۳-ده شاه عباس شهری گئری آلمیش و بؤلگه نفوسونو توپلو سورگونه تابع توتموشدور. (قارامانلی، 297-294: 2006)

ناخچیوان خانلیغی، آذربایجان تورک خانلیقلاری آراسیندا اؤنملی بیر یئر تشکیل ائتمکده‌دیر. تورکیه ایله سینیرداش اولماسی نه‌دنی ایله اؤزل بیر قونوما صاحیبدیر. خانلیغین صفوی دؤلتی دؤنمینده چوخورسعد بگلربگلیگینه باغلی بیر «اؤلکه» اولاراق اوستاجلی توپلولوغو طرفیندن یؤنه‌تیلدیگی بیلینمکده‌دیر. ۱۷۲۲ ایلینده صفوی باشکندی اصفهان‌ین افغانلارین الینه گئچمه‌سی اوزرینه عثمانلی دؤلتی ناخچیوان‌ی اله گئچیره‌رک بورادا «ناخچیوان سانجاغی»نی تشکیل ائتمیشدیر. ناخچیوان، بو سورجده اون دؤرد ناحیه‌یه آیریلمیشدیر. نادر شاه، ۱۷۳۵-ده ناخچیوان‌ی حاکیمیتینه داخیل ائتمیش، ۱۷۳۶-دا موغان قورولتاییندا شاه اعلان ائدیلدیکدن سونرا بؤلگه‌یه ایکی آیری یؤنه‌تجی آتامیشدیر. بونلاردان بیری، اداری و عسگری ایشلرله ایلگیله‌نن «ناخچیوان اؤلکه‌سی حاکیمی»، دیگری ایسه اقتصادی و عدلی ایشلردن مسؤل «ناخچیوان تومنی حاکیمی» اولموشدور. آنجاق بو اداره‌چیلرین خالق اوزرینده اولوشدوردوغو باسقیلار نه‌دنی ایله قیسا سوره‌ده دگیشیکلیکلر یاشانمیشدیر. (قارا، 29-28: 2025)

نادر شاه‌ین اؤلدورولمه‌سی‌نین آردیندان ایران اوتوریته‌سی ضعیفله‌میش و ناخچیوان‌دا کنگرلی بویونا منسوب حیدر قولو خان، اؤزونو باغیمسیز خان اعلان ائتمیشدیر. ناخچیوان و اوردوباد شهرلری خانلیغین ایکی آنا یئرلشیم مرکزینی اولوشدورموش، محله‌لری و بازارلاری ایله تجارتین مرکزی حالینا گلمیشدیر. ناخچیوان‌ین نفوسو یاخلاشیق ۵ مین ایکن، اوردوباد داها کیچیک آنجاق داها بایبندیر (آباد) بیر شهر

اولاراق اؤنه چیخمیشدیر. خانلیغین عسگری گوجونون سینیرلی اولماسی نه‌دنی ایله حیدر قولو خان، پناه‌علی خان کیمی گوجلو خانلارلا اتفاق قورموش و اورتاق عسگری حرکاتلارا قاتیلمیشدیر. ۱۸-جی یوز ایلین سونلارینا دوغرو خانلیق ایچی تخت مجادله‌لری یوغونلاشمیش، عباس‌قولو خان و جعفرقولو خان آراسینداکی اقتدار چاتیشمالاری ناخچیوانی سیاسی استقرارسیزلیغا سوروکله‌میشدیر. (ویکی‌میدا، گیریش تاریخی: ۲۶.۱۰.۲۰۲۵/ یکشنبه)

کلبعلی خان‌ین 1820-1787 ایللری آراسینداکی حؤکمرانلیق دؤنمینده خانلیق گؤره‌جه (نیسبی) استقرارا قووشموش، آنجاق قاجر تهلوکه‌سی‌نین آرتماسی نه‌دنی ایله روسیا ایله یاخین ایلیشکیلر گلیشدیرمه‌یه چالیشیلمیشدیر. آغا محمد شاه‌ین ۱۷۹۵ سفری سیراسیندا کلبعلی خان، گؤزلری اویولاراق تهرانا سورگون ائدیلمیشدیر. بو اولای، خانلیغین عملاً باغیمسیزلیغینی ایتیرمه‌سینه نه‌دن اولموشدور. کلبعلی خان، ۱۸۰۲-ده یئنیدن تاختا چیخاریلمیش و چار-قاجار ساواشلاری‌نین باشلادیغی ۱۸۰۴ ایلیندن اعتباراً بؤلگه‌ده‌کی گوج دنگه‌لری روسیا لهینه دگیشمیشدیر. ۱۸۲۷-ده عباس‌آباد قالاسی‌نین دوشمه‌سی ایله خانلیق تاماماً روس اوردوسونون کونترولونا گیرمیش و ۱۸۲۸-ده امضالانان تورکمنچای آندلاشماسی ایله ناخچیوان رسماً روسیایا بوراخیلمیشدیر.

Qaynaqlar

Alakbarova, A. (2012). Azerbaycan'ın güney bölgesinin (Lenkeran bölgesi) turizm arz olanakları ve halkın turizme bakış açısı [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi].

Aşurbeyli, Sara (1998). Bakü Şeherinin Tarihi Bakü: Azerbaycan Dövlet Neşriyyatı

Aşurbeylı, Sara (2006). Azerbaycan Dili ve Tarihi Bakü Şeherinin Tarihi. Bakü: Avrasiya Press Yayıları.

Barmanbay, A. (2022). "Abdurrahman Ağa Dilbazoğlu ve Gence Hanlığı'nın İşgaline Dair Şiirleri". Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 53, 133-186

Bedirhan, Y. (2022). İhanlılar ve Halefleri Devrinde Tebriz Şehrinin Siyasi, Sosyal, Dini ve Kültürel Yapısı (XIII.-XV. Yüzyıllar), Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi, 5(4): 482-505.

Caferoğlu, Ahmet (1940). Azerbaycan. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Çam, A. (2022). "Şahseven Türklerinden Atasözü ve Deyim Örnekleri". Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 53, 229-262.

Əfəndiyeva, A. (2025). Fətəli Xan (1758-1789) Dövründə Quba Xanlığının (1726-1806) Cənubi Qafqazda Hərbi-Diplomatik Mövqeyinə Dair. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12 (3), 270-284.

Əmrahov Mais, Çingizoğlu Ənvər, Həsənov Habil. Qarabağ xanlığı. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2008. – 208 s.

Elçin Teymur oğlu Qarayev. AZƏRBAYCANIN İRƏVAN BÖLGƏSİNİN TARİXİNDƏN (XVII yüzilliyin sonu–XIX yüzilliyin ortalarında). – Bakı: Mütərcim, 2016. – 544 səh.

Fateh, K. A., & Əbdülhəmid, H. S. (1993). Şəki xanlarının müxtəsər tarixi; Şəki xanları və onların nəsilləri (2. nəşr). "Azərbaycan Ensiklopediyası" NPB.

Fuad Əliyev, Mirabdulla Əliyev. Naxçıvan xanlığı. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 120 səh.

Fuad Əliyev, Urfan Həsənov. İrəvan xanlığı. Bakı, "Şərq-Qorb", 2007, 144 səh.
Göktuğ, M. (2022). Kuzey Azerbaycan hanlıkları, Çarlık Rusyası'nın işgali ve hâkimiyet süreci (1747–1917) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
Gövher N. Memmedova, "Urmiye Hanlığı", Türkler, C.7, Ed. Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.204-205.
Guliyev, T. (2010). Rusya'nın Azerbaycan siyaseti (1801–1813) (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
Hacinski, İ. B. (1959). Qubalı Fətəli Xanın Həyatı (F. Babayev, Çev.). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
Hajiyev, J. (2016). Gence Hanlığı ve Cevad Han'ın Özgürlük Mücadelesi [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi].
Hajıyev, Javıd. "Azerbaycan Gence Hanlığı: Cevad Han'ın General Sisianov'la Mektuplaşması (Gence Uğrunda Mücadele)". Türk Dünyası Araştırmaları 131, sy. 258 (Haziran 2022): 135-58. https://doi.org/10.55773/tda.1087594.
H. Delili, Azerbaycanın Cenub Hanlıkları, Elm, Bakı 1979.
Hüseyn, F. (2015). XVI-XVIII. Yüzyıllarda İrevan Şehrinin Tarihinden (Osmanlı kaynaklarına binâen) / Hıstory Of The Cıty Of Irevan In Xvı-Xvıı Centurıes (based on the Ottoman sources) (Turkish).
İmanlı, A. A. (2019). Şirvan xanlığı və Azərbaycanın digər bölgələri 1721-1728-ci illərdə. Sumqayıt Dövlət Universiteti – "Elmi Xəbərlər": Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi, 15(4), 46-51.
Kara, F. (2025). Kafkasya'nın Kalbinde Türk Egemenliği: Kuzey Azerbaycan Hanlıklarının Tarihî Serüveni. İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi, 8(14), 1-37.
Kara, F. (2025). Parlayan yıldız Azerbaycan'da Türk hanlıklarının tarihi ve kültürel izleri (1747-1844). Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7(14), 491-520. https://doi.org/10.53718/gttad.1669563
Mahmud İsmayıl, Maya Bağırova İ 78 Şəki xanlığı — B., Azərnəşr. 1997, 76 səh.
MEHMEDOVA, İ., "18.-19. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı", Yeni Türkiye, S. 60, 2014, s. 1-34.
Memmedova, İ. (2017). İrevan Hanlığı'nın Nüfusu. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4(11), 25-57.
M. Vezir, M. (2008). Deyişikliklere cesareti çatan örnek hanımlar. RİQC.
Мустафазадя Тофиг. Губа ханлыьы. Бакы, Елм; 2005, 480 сящ. + 1 хяритя.
Mustafayev, Şöhret. "XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azerbaycan Toprağı - İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası". Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 31, sy. 91 (Mayıs 2015): 93-130.
Mutallimov, D. (2017). Polıtıcal Relatıonshıp Northern Azerbaıjan Wıth Ottoman In The Perıod Of Khanates. International Journal of Social Inquiry, 8(2), 155-177.
Nusretoğlu, Telman (2012). Rusyanın Azerbaycanda Hâkimiyet Kurma Mücadelesi (1801-1813). İstanbul: İstanbul Matbaacılık.
Palalı, G. (2021). Azerbaycan hanlıkları (Kuba, Şeki, Nahçıvan ve Revan) XVIII–XIX. yüzyıllarda [Doktora tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
Pekol, F. (2025). Kuruluşundan Dağılışına Kadar Serab Şekâkî Hanlığı (1747-1800). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(68), 89-103. https://doi.org/10.53568/yyusbed.1628057
Quliyev, C. Ş. (2013). Qarabağ xanlığının tarixi Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktlarında. Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar Elmlər Seriyası, (3).
Quliyev Cəmil Şamil oğlu. "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını öyrənmək üçün mənbə kimi". Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018. 150 səh
Quliyeva.G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı): monoqrafiya. Bakı; Nurlan, 2002,-s. 132.
S. Korsun, Voennıy Obzor Peredovogo Teatra, Tbilisi, 1909 (Akt. Guliyev, 2010).
Şimşek, O. (2010). Nahcivan'ın jeopolitik ve jeostratejik önemi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (6), 111–132.

Tofiq Mustafazadə. Qarabağ xanlığı. Bakı - «Sabah» - 2009 Səh.333
Yediyıldız, M. A. (2014). Azerbaycan hanlıkları ve Gülistan–Türkmençay antlaşmaları [Yüksek lisans tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü].
YILDIRIM, Ahmet, Osmanlı-İran Mücadelesi ve Azerbaycan Hanlıkları, Akademi Yayınları, Ankara 2021.
Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar, TDV İslam Ansiklopedisi. C. 22, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 102-105.
https://ens.az/az/naxcivan-xanligi (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://ens.az/az/qarabag-xanligi) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://ens.az/az/serab-xanligi (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://gadtb.com/xoy-xanligi (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/baku (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/gence (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/hoy (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/maku (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/meraga (Erişim Tarihi: 23.10.2025/Perşembe)
https://islamansiklopedisi.org.tr/nahcivan (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://islamansiklopedisi.org.tr/sahseven (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://islamansiklopedisi.org.tr/seki#2-mimari (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/sirvan (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://islamansiklopedisi.org.tr/tebriz (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://lib.aliyev-heritage.org/az/14094402.html (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://mod.gov.az/az/pre/35168.html) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://portal.azertag.az/az/node/22429) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2017/iyun/548816.htm (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2023/aprel/847780(meqale).pdf) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://www.azerbaijans.com/content_394_tr.html (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://www.tarixinstitutu.az/maps/60) (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://www.wikimedia.az-az.nina.az/Naxçıvan_xanlığı.html (Erişim Tarihi: 26.10.2025/ Pazar)
https://www.wikipedia.tr-tr.nina.az/Tebriz_Hanlığı.html) (Erişim Tarihi: 24.10.2025/ Cuma)
https://bakucity.preslib.az/az/page/jOX3WUqYLB (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)
https://tehsil365.news/az/news/35801 (Erişim Tarihi: 25.10.2025/ Cumartesi)

EFE BALKAN 0009-0008-0061-8800
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ile Dilbilim Bölümü öğrencisi .

E-posta: efebalkan.au@gmail.com

Yazı Bilgisi:
Alındığı Tarih: 18 Mayıs 2025
Yayına Kabul Edildiği Tarih: 27 Haziran 2025
E-yayın Tarihi: 2 Ekim 2025
Çıktı Sayfa Sayısı: 23
Kaynak Sayısı: 68

VARLIQ واریق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 95-96
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

یاغمور یاغماق اوزره

محمد عمر قازانجی

ای واه اورمیه گؤلو،
گؤزل گؤلوم،
نه‌لر اولور سنه
نه‌دن بئله چیله‌لی‌سن؟
قهرلی‌سن، اوزگون‌سن؟
هارادا قالدی او اسکی
تبسومون؟
نه‌دن رنگین بئله قاچمیش؟
هارادا او آلیملی، گؤزلری قاماشدیران
او جاذبه‌لی بزه‌یین؟
نه‌دن، نییه قورویورسان
گوندن-گونه؟
نه‌دن بئله دورورسان ملول، محزون؟
قارا-قارا یوسونلاری
اؤرتونورسن اوستونه
دالغالارین نه‌دن اورکک، اورکک، اؤلگون؟
مارتیلار می سنه کوسکون؟
سن می کوسکون مارتیلارا؟
آنلات بیزه نه‌دیر سنده بو قورخونج حال
حدّی می وار، نه حدّی وار
آرامیزدان آلسین سنی
بیر نئچه گونلوک بیر قوراقلیق؟
اونوتدو مو، اونوتماز سنی خالیق
بیزدن آل سن بو سؤزلری
یاغمور یاغماق اوزره.

Eyvah Urmiye gölü, güzel gölüm
Neler oluyor sana
Neden böyle çilelisin, kahırlısın, üzgünsün
Nerede kalıverdi o eski tebessümün
Neden rengin böyle kaçmış
Nerede o alımlı, gözleri kamaştıran
O cazibeli süsün
Neden niçin kuruyorsun
Günden güne
Neden böyle duruyorsun
Melül mahzun
Kara kara yosunları
Örtünüyorsun üstüne
Dalgaların neden ürkek, ürkek ölgün
Martılar mı sana küskün
Sen mı küskün martılara
Anlat bize nedir sende bu korkunç hâl
Haddi mi var, ne haddi var
Aramızdan alsın seni
Birkaç günlük bir kuraklık
Unuttu mu, unutamaz seni Halik
Bizden al sen bu sözleri
.Yağmur yağmak üzere

Benim Urmiye gölüm, güzel gölüm
,Ne kadar
Böyle gelmiş bu dünya böyle gider
Deseler de inanma
Kötümser düşünceler almasın seni
Götürmesin uzaklara
Kulak ver rüzgarlara duyacaksın sesini
Yağmur yağmak üzere
Kaldırıver başını gökyüzüne bakıver
Bulutlar birikiyor, işte şu gördüklerin
İstanbul'un Marmara'dan gönderdiği
Bakü'nün Hazar'dan gönderdiği
Kerkük'ün de katkısı var
Hasasuyu'ndan değilse
Yetimlerin gözyaşından
Her ağrıyı yatıştıran
Yağmur yağmak üzere
***
Benim Urmiye gölüm, güzel gölüm
Hep düşümde görüyorum
Seni çocuklar ile
Kıyında ve koynunda-
-Çıplak çocuklar ile
Şarkılar söylüyorsun
Yağmurlara yürekten
Allah bir yağış eyle"
Dam duvarı yaş ile
Paşam burdan geçende
"Üst başını yaş ile
Emin ol ki çok kalmadı
.Yağmur yağmak üzere

Bağdat 10.8.2023

منیم اورمیه گؤلوم،
گؤزل گؤلوم
نه قدر،
بئله گلمیش بو دونیا بئله گئدر
دئسه‌لر ده اینانما.
کؤتومسر دوشونجه‌لر آلماسین سنی
آپارماسین اوزاقلارا
قولاق وئر اسینتیلره
ائشیده‌جکسن سسینی
یاغمور یاغماق اوزره
قالدیر باشینی گؤی اوزونه
باخ، گؤز
بولودلار بیریکیر،
بو گؤردوکلرین
ایستانبول‌ون مارمارادان گؤندردیگی
باکی‌نین خزردن گؤندردیگی
کرکوک‌ون ده قاتقیسی وار
خاصا سویوندان دئییلسه
یئتیملرین گؤز یاشیندان
هر آغرینی یاتیشدیران
یاغمور یاغماق اوزره.
***
منیم اورمیه گؤلوم،
گؤزل گؤلوم
هپ یوخومدا گؤرورم
سنی اوشاقلار ایله
-قییندا و قوینوندا چیلپاق اوشاقلار ایله-
ماهنیلار اوخویورسان
یاغمورلارا اورکدن
"آللاه بیر یاغیش ائیله
داو-دووواردان یاش ائیله
پاشام بوردان گئچنده اوست-باشینی یاش ائیله"
امین اول کی چوخ قالمادی
یاغمور یاغماق اوزره.

بغداد 10/8/2023

VARLIQ وارلیق
Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət və Cəmiyyət Araşdırmaları Dərgisi
Dil, Edebiyat, Kültür ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies
İkinci Dönem. Sayı: 2025: 41(3), ss. 103-104
Telif Haqqı©Varlıq Dergisi

Sunuş:

Sevgili oxucular;
Varlıq dərgisinin ikinci dönəminin 41-ci sayısını sizinlə paylaşmaqdan mutluluq duyuruq.

Bu sayımızda da bir-birindən dəyərli məqalələrə yer verilmişdir. Dərgimizin qurucusu mərhum Prof. Dr. Cavad Heyət'in doğumunun 100-cü il dönümü münasibəti ilə bu ilin çeşidli sayılarında onun haqqında yazılara yer verilməsiylə birlikdə, ilin son sayısını, yəni bir sonrakı sayımızı tamamı ilə Dr. Cavad Heyət xatirəsinə armağan edəcəyik. Ancaq gələn yazıları birikdirməmək və gözlətməmək adına bir neçə məqaləni də əlinizdəki sayıda təqdim edirik.

Dr. Gülnar Əqiq Cəfərzadə "Cavad Heyət'in Elmi Araşdırmalarında 13-14-cü Əsrlər Azərbaycan Türkcəsi Ədəbi Dili" başlıqlı məqaləsində Dr. Cavad Heyət'in Türkoloji alanındakı əsərləriini ələ alaraq, Azərbaycan Türkcəsi ədəbi diliylə ilgili araşdırmalarını ələ almışdır.

Varlıq dərgisi haqqında bəlkə də ilk doktora tezini yazan Doç.Dr. Nəzakət İsmayılova da araşdırmalarının davamı və yığcam nəticəsi olaraq Dr. Cavad Heyət'in həyatı və əsərlərini "Şərəfli Ömrün Anlamlı İlləri və Dəyərli Əsərləri" başlıqlı məqalədə dəyərləndirmişdir.

Əslən Afqanistan Türklərindən olan və orada Türkoloji alanında bilimsəl çalışmalar aparan Məzhəruddin Ləbib, Teymurlular dönəmində Türk ədəbiyatını, sənətini və bilimini ayrıntılı bir şəkildə incələyərək, "Şahrux Mirzə, Baysunqur Mirzə və Sultan Hüseyn Bayqara Dönəmində Bilim, Sənət və Ədəbiyat" başlıqlı məqaləsini sunmuşdur.

Ankara'da Türk dili və ədəbiyatı üzrə doktora yapmaqda olan Ruya Qassab isə İran və Iraq Türklərinin nağıl və əfsanələrini qarşılaşdıraraq, ortaq ünsürləri və yapılarındakı fərqlilikləri yığcam bir şəkildə ortaya qoymuşdur.

Azərbaycan tarixinin önəmli dönəmlərindən olan və bu bölgənin siyasi bir vahid və ya vahidlər kimi ortaya çıxmasının etkilərini və yansımalarını, eyni

zamanda qonşu dövlətlərlə ilişilərini yansıdan Azərbaycan xanlıqlarının qısa tarixi, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Ləhcələri və Ədəbiyatları Bölümü öyrəncisi Efe Balkan tərəfindən qələmə alınmışdır.

Elmi məqalələrin ardından Iraq Türklərinin önəmli şəxsiyətlərindən olan, ədəbiyat sahəsində çox dəyərli əsərlər meydana gətirən Prof. Dr. Muhamməd Ömər Qazancı'nın Urmu Gölü üçün yazdığı "Yağmur Yağmaq Üzrə" adlı şeirinə yer verilmişdir.

Dərgimizin bu sayısının da siz dəyərli oxuculara yararlı olmasını umuruq.

Dr. Mehmet Rıza HEYET
Varlıq Dergisi Baş Editörü

واریق

VARLIQ

Dil, Edebiyat, Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Dil, Ədəbiyyat, Cəmiyyət və Mədəniyyət Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies

İkinci Dönem, Sayı: 2025: 41(3)

İÇİNDƏKİLƏR

Dr. M. Rıza HEYET
Sunuş 7

Dr. Gülnar Əqiq CƏFƏRZADƏ
Cavad Heyət'in Elmi Araşdırmalarında 13-14-cü Əsrlər Azərbaycan Türkcvsi Ədəbi Dili 9

Doç. Dr. Nəzakət İSMAYILOVA
Cavad Heyət'in Ömür Karvanı-100
Şərəfli Ömrün Anlamlı İlləri və Dəyərli Əsərləri 17

Mazharuddin LABİB
Şahrux Mirza, Baysunqur Mirza və Sultan Hüseyn Bayqara Dönəmində Bilim, Sənət və Ədəbiyat 43

Ruya QASSAB
Iraq və İran Türklərinin Nağıllarında Ortaq Ünsürlər və Fərqliliklərin Təhlili 63

Efe BALKAN
Azərbaycan Xanlıqlarının Qısa Tarixi 71

ŞEİR

Muhammed Ömer KAZANCI
Urmu Gölü Üçün: Yağmur Yağmaq Üzrə 95

Dr. M. Rıza HEYET
Sunuş (Latin) 103

Elmi Şura / Bilim Kurulu

(Alfabetik)

Merhum Dr. Arif ACALOĞLU
Yeditepe Ü. Antropoloji Bölümü
İstanbul/Türkiye

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR
Ege Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
İzmir/Türkiye

Prof.Dr. Gülşen Seyhan ALIŞIK
Marmara Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul/Türkiye

Prof.Dr. Nuşabə ARASLI
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Ədəbiyyat
İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Abdulkadir ATICI
Kırklareli Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Kırklareli/Türkiye

Prof.Dr. F. Sema Barutcu ÖZÖNDER
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü Başkanı, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Səməd BAYRAMZADƏ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq
İnstitutu Güney Azərbaycan Şöbəsi Müdiri,
Bakü/Azerbaycan

Dr. Behruz BİGBABAİ
Tabatabai Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Tahran/İran

Prof.Dr. Sonel BOSNALI
Namik Kemal Ü, Fransız Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Tekirdağ/Türkiye

Prof.Dr. Nizami CƏFƏROV
Azərbaycan Atatürk Araşdırma Mərkəzi
Direktoru; BDU Dilçilik Bölümü Başqanı

Dr. Muhittin ÇELİK
İnönü Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Malatya/Türkiye

Dr. Şəfəq ƏLİBƏYLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami adına
Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi, Uluslararası
İlişkiler Şöbəsi Müdiri

Prof.Dr. Melek ERDEM
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Əfzələddin ƏSGƏROV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Folklor
İnstitutu, Türk Xalqları Folkloru Şöbə Müdiri,
Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Əli ƏSKƏR
Karabük Ü, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Karabük/Türkiye

Merhum Prof.Dr. Ramiz ƏSKƏR
Bakı Dövlət Universiteti, Türk Xalqları
Ədəbiyyatı Kafedra Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Dr. Alirıza GOÇİ
Arkeolog, Ankara/Türkiye

Doç.Dr. Saime Selenga GÖKGÖZ
Hacettepe Ü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi
Enstitüsü, Ankara/Türkiye

Akademik Prof.Dr. İsa HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Prezidenti
Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Rafael HÜSEYNOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nizami adına
Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi Direktoru,
Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Atilla JORMA
Uluslararası Vizyon Üniversitesi,
Gostivar/Makedonya

Akademik Prof.Dr. Muxtar İMANOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası Folklor
İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Hüseyin KARAMELİKLİ
Karabük Ü, İktisat Bölümü, Karabük/Türkiye

Akademik Prof.Dr. Teymur KƏRİMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Paşa KƏRİMOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi İşlər Üzrə Direktor Müavini, Bakı/Azərbaycan

Dr. Gülcan KIZILÖZEN
İnönü Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Malatya/Türkiye

Prof.Dr. Gülsüm Killi YILMAZ
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

Ord.Prof.Dr. Yaqub MAHMUDOV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Abbasqulu Ağa Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. İbrahim MARAŞ
Ankara Ü, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, İslam Felsefesi Anabilim Dali, Türk Düşünce Tarihi Bilim Dalı, Ankara/Türkiye

Dr. Tohid MELİKZADE
Azad İslam Ü, Urmiye/İran

Prof.Dr. Nadir MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nəsimi Adına Dilçilik İnstitutu Direktoru, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Vidadi MUSTAFAYEV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, İran Tarixi və İqtisadiyyatı Şöbəsi Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Qəzənfər PAŞAYEV
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Baş Elmi İşçi,
Bakı/ Azərbaycan

Prof.Dr. Muhammed Salih RASEKH
Belx Üniversitesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Deri Dili ve Edebiyatı Bölümü, Belx/Afqanistan

Prof.Dr. Asif RÜSTƏMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Ədəbiyyat İnstitutu Publisistika Şöbəsi Müdiri, Bakı/Azərbaycan

Prof.Dr. Əkrəm RƏHİMLİ
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, Güney Azərbaycan Şöbəsi, Bakı/Azərbaycan

Doç.Dr. Selcan Sağlık ŞAHİN
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye

Prof.Dr. Mahmut SARIKAYA
Ahi Evran Ü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırşehir/Türkiye

Prof.Dr. Yalçın SARIKAYA
Giresun Ü, İİB Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Giresun/Türkiye

Prof.Dr. Berdi SARIYEV
Ankara Ü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Böl., Ankara/Türkiye

Doç.Dr. Səadət ŞIXIYEVA
Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı/Azərbaycan

Celil YAKUPZADE
Kamu Yönetimi Uzmanı, Araştırmacı
Kerec/İran

Prof.Dr. Orhan YAZICI
İnönü Ü, Yeniçağ Tarihi ABD Başkanı
Malatya/Türkiye

Yayın Qurulu / Redaksiya Heyəti
(Alfabetik)

Dr. İbrahim ARIKAN, Dr. Toğrul ATABAY, Ekber AZAD
Haydar BAYAT, M. Rıza GOÇİ, İsmail HADİ
Dr. Emad HAZRETİ, Dr. M. Rıza HEYET
Hasan Mecidzade SAVALAN, Dr. Pervane MEMMEDLİ,
Kerim Meşruteçi SÖNMEZ, Hüseyin Muhammedhani
GÜNEYLİ, İbrahim RAMAZANİ, Hasan RAŞİDİ
Abbas ŞADMEND, Dr. Ata ŞAHİT Alirıza SARRAFİ

Dil Editörleri / Dil Redaktorları
Azerbaycan Türkçesi-Farsça: Dr. M. Rıza HEYET
İngilizce: Derya ERBİRSİN
Rusça: Prof.Dr. Gülsüm Killi YILMAZ
Türkiye Türkçesi: Merve KARGALI

Tasarım / Dizayn
Abbas ŞADMEND

Web ve Teknik İşler
Emad HAZRETİ

وارلیق

VARLIQ

Dil, Edebiyat, Toplum ve Kültür Araştırmaları Dergisi
Dil, Ədəbiyyat, Cəmiyyət və Mədəniyyət Araşdırmaları Dərgisi
Journal of Language, Literature, Culture and Social Studies

İkinci Dönem, Sayı: 2025: 41(3)

Qurucu/ Kurucu
Merhum Prof.Dr. Cavad Heyet

Sahibi ve Baş Editörü / Baş Redaktoru
Dr. M. Rıza Heyet

Yazışma Adresi
Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Sıhhiye, Ankara

E-posta
varliqdergisi@gmail.com; varliq@varliq.org

Web
www.varliq.org

Matbaa
Step Dijital

ISSN
2149-7257

VARLIQ

واریق

DİL, EDEBİYAT, TOPLUM VE KÜLTÜR

İkinci Dönem, 2025, 41(3)
ISSN: 2149-7257